

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbokvinder

Landbohistorisk Tidsskrift
2013:1

Forord

I dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift har vi valgt at bringe fire artikler. Artiklerne spænder vidt både tematisk og kronologisk, og de er et udtryk for den store spændvidde, der er inden for landbohistorie. Artiklerne repræsenterer samtidig flere forskellige tilgange til historiefaget, og de illustrerer, at vi meget gerne bringer forskelligartede artikler om landbohistorie.

I den første artikel – *Overdrev – fra ekstensivt landbrug til intensiv natur?* – forholder Peder Dam sig til, hvordan udtrykket *overdrev* har skiftet betydning gennem årene. Indtil 1800 dækkede *det historiske overdrev* vådbundsarealer, der var delt mellem flere landsbyer, og fænomenet var især udbredt øst for Storebælt. Efter landboreformerne blev det samlede areal med overdrev indskrænket betydeligt, men *det sene historiske overdrev* var til gengæld bredere defineret og mere omfattende end tidligere, idet nu også græsningsarealer delt mellem flere gårde og for eksempel hedeområder var omfattet. Fra 1920'erne og 1930'erne var der tale om *tidlige biologiske overdrev*, der var defineret ud fra botaniske og ikke landbrugsfaglige kriterier. De omfattede tørre, næringsfattige græsningsarealer. *Det moderne biologiske overdrev* er kendetegnet ved at være klarere defineret end tidligere og baseret på fredningsloven og efterfølgende vejledninger.

Jesper Munk Andersen præsenterer i den følgende artikel *Herregården i landskabet. Udviklingen på grevskabet Knuthenborg 1840-1880* nogle af resultaterne fra en større undersøgelse af det lollandske herregårdslandskab, som Museum Lolland-Falster gennemførte i 2011-12. Det demonstreres i artiklen, at grevskabet Knuthenborg i den undersøgte periode blev gennemgribende forandret. Faderen Frederik Marcus greve Knuth gennemførte en omfattende strukturel omlægning af driften, hvor fokus var på at samle besiddelsen om hovedsædet, udvikle nye initiativer i Bandholm samt fastholde og udbygge produktionsformerne på forpagtergårdene. Sønnen Eggert Christopher greve Knuth fortsatte denne omlægning, men igangsatte desuden en omfattende iscenesættelse af grevskabet med omsiggribende byggeprogrammer, hvor der blev skabt et moderne, funktionelt og ensartet byggeri.

Jens Lei Wendel-Hansen viser i sin artikel *Grevernes fejde – et aristokratisk opgør i demokratiets ungdomsår*, at den gængse opfattelse af, at der i Venstre var en generel aversion mod godsejerne som klasse under forfatningskampen, er mere nuanceret end som så. I Roskilde Amt var Ludvig Holstein-Ledreborg valgt til Folketinget for Venstre, og han blev så sent som i 1885 netop markedsført som den sande adelsmand. Der blev løbende fremført en mere radikal

argumentation imod aristokratiet som politisk gruppe, men det danske landaristokrati spillede fortsat en væsentlig social rolle i slutningen af 1800-tallet – ikke blot i Højre-kredse.

I den sidste artikel – *Landbokultur i 2010'erne – og betydningen for pædagogisk praksis i landbrugsuddannelserne* – beskriver Thomas Szulevicz pædagogikken på Havredal Praktiske Landbrugsskole. Forfatteren argumenterer for, at skolens undervisning af elever med boglige vanskeligheder på en række måder repræsenterer en landbokultur, som eleverne får mulighed for at blive en del af. I artiklen beskrives en række landbokulturelle praksisser og en landbohistorisk tradition, der gennemføres på skolen, og som udgør et alternativ til den identitet som indlæringsvanskelig, som mange af eleverne kommer med. I artiklen argumenterer forfatteren for, at landbokultur udgør et pædagogisk udgangspunkt på skolen, og at det har givet gode resultater for mange af eleverne.

God læselyst!

Jens Lei Wendel-Hansen
Merete Bo Thomsen
Michael Nobel Jakobsen
Mogens Rostgaard Nissen

Overdrev – fra ekstensivt landbrug til intensiv natur?

Overdrev er måske den begrebsmæssigt mest problematiske landskabsbetegnelse, som vi har i Danmark, da den dækker over forskellige betydninger og benyttes om forskellige landskaber. Overdrev betyder noget forskelligt fra periode til periode, fra egn til egn og fra faggren til faggren. Ikke mindst historikere og landskabsforvaltere har haft svært ved at kommunikere, da de forstår overdrev som noget meget forskelligt. Artiklen følger betydningerne af begrebet overdrev og udbredelserne af disse fra midten af 1700-tallet op til i dag og diskuterer problemstillingerne ved begrebsforvirringen og den til tider problematiske brug af historien inden for natur- og fredningsdebatten i dag.

Overdrevene, før og nu

Forskellen mellem det historiske overdrev og det moderne biologisk definerede overdrev kan hurtigt tydeliggøres ved at se på begreberne sprogligt. Det første led i overdrev er 'ore', der findes i en række stednavne og fra flere af de ældste middelalderlige kilder i betydningen 1) *uopdyrket (undertiden skovklædt) udmark*, 2) *skovklædt terræn* eller 3) *udyrket og ufrugtbart land*. Det sidste led er 'drev' eller 'drift', der er nærtbeslægtede og betyder *sted, hvor kvæget drives på græs*.¹ Efter at de historiske overdrev efterhånden forsvandt som driftsform i slutningen af 1700- og starten af 1800-tallet, blev begrebet taget op igen senest i 1927 af botanikeren Johannes Grøntved i en artikel om vegetationen på tidligere overdrev,² samt nogle år efter igen af Christian Raunkjær fra Dansk Naturfredningsforening, hvor han i *Årsbrevet* fra 1933/34 foretager en egentlig redefinering:

“den plantesamfundstype, som vi kalder Ore eller Overdrev, hvorved forstås alle de væsentligt af Urter sammensatte Plantesamfund paa lysaabn, tør eller halvfugtig Bund, hvis Vegetation i Almindelighed ikke er saa frodig, at den med Fordel kan benyttes til Høslet, men benyttes til Græsning”³

Det er tydeligt, at det moderne biologiske overdrevsbegreb primært udspringer af ordet 'ore' i dets tredje betydning *udyrket og ufrugtbart land*, og at det centrale er planterne og naturen, mens det centrale i det historiske begreb omvendt var den fælles kvægdraft, uanset om dette så var på dårlig jord (3), i

skove (2) eller på en hvilken som helst uopdyrket jord (1). Landskabsforvaltere og biologer benytter i dag næsten ordret Raunkiærs definition, og overdrev er af Miljøministeriet defineret som “*lysåben, græs- og urtedomineret vegetation på tør bund, typisk med græsning eller høslæt som kulturpåvirkning eller uden landbrugsmæssig drift*”⁴, mens kulturhistorikere typisk benytter den historiske definition. For eksempel definerer landskabshistorikeren Bo Fritzboeger overdrev fra før de store landboreformer cirka 1800 som “*et areal, der i fællesskab mellem flere ejerlav anvendtes til græsning året rundt*”⁵. Arent Berntsen definerer det i *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* fra 1656 mere bredt til “*den Udmarck som sambtlig Byemænd haffve tilfelliß deris Qveg om Sommeren derpaa til beed oc Græþning at underholde*”.⁶ I denne artikel vil Fritzboegers definition på det historiske overdrev dog blive brugt, selvom det kan diskuteres, om det er for snæver en definition.

Det historiske overdrev og det moderne biologiske overdrev er to forskellige ting, og det eneste, der grundlæggende binder dem sammen, er, at der i begge landskabstyper ofte er meget græsning. De historiske overdrev var store, centrale ressourceområder for det datidige landbrug, primært i form af græsningsarealer samt udnyttelse af ressourcerne fra de mange træer og skove, der ofte var på overdrevene. På det moderne biologiske overdrev er det den naturmæssige og rekreative del af landskabet, der er i centrum, og der satses bevidst på at skabe et landskab med bestemte biodiversiteter og bestemte naturmæssige oplevelser for de besøgende, blandt andet ved at krat og træer bevidst holdes væk. Landbruget i form af får og kvæg udsat til græsning er kun et middel for at få det ønskede naturlandskab. Samtidig lå og ligger de gamle og de nye overdrev i forskellige egne af landet, og ved mange af de nuværende overdrev har der tidligere været ganske omfattende agerbrug, mens der i dag mange steder er agerbrug eller skovdrift, hvor der tidligere var overdrev.

Så vidt den overordnede introduktion til de forskellige overdrev. For at forstå kompleksiteten og ikke mindst den til tider problematiske sammenblanding må vi dykke længere ned for at se, hvad et overdrev reelt var og er, og hvor de lå og ligger.

Det historiske overdrev

For at kunne forstå og for at kunne beskrive det historiske overdrev må særligt to forhold i det ældre landbrug skildres. Det første er *dyrkningsfællesskabet*. Før cirka 1800 lå langt de fleste gårde i landsbyer, og hver gård havde typisk 30-100 små agre spredt mellem de andre gårdes agre ude i den omkringliggende landsbymark. En sådan spredt agerstruktur krævede naturligvis samarbejde og koordination imellem landsbyens bønder. I skovene, på overdrevene, på hederne og på andre uopdyrkede arealer var der ikke engang nødvendigvis egentlige

grænser mellem bøndernes områder: Det var typisk ét stort fællesareal, hvor hver gård havde ret til for eksempel så og så meget kvæggræsning, så og så meget høslæt og ret til udsætning af et bestemt antal svin. Et dyrkningsfællesskab før cirka 1800 betød altså ikke, at alt var fælles, ligeligt eller ureguleret, fordi agrene var ujævnt fordelt og individuelt dyrket, og ressourcer og dyrkning var

Figur 1: Udsnit af rytterdistriktskortet fra Tofte Overdrev 1772. Bemærk det blandede landskab med træløst græsningsarealer mod vest, græsningsskov mod øst samt spredte enge i de lokale lavninger. Mod nordvest ses tillige et hus med egen indelukket vang og enkelte agre. Det meste af Tofte Overdrev var dog græsningsskov. Copyright Geodatastyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

nøje reguleret. Men dels krævede denne type landskabsudnyttelse et udviklet samarbejde mellem bønderne, dels skete udnyttelsen af store dele af landet gennem *delt brugsret* og ikke individuelt ejerskab som i dag.⁷ På overdrevene var dette ekstra ekstremt, da arealerne var delt mellem bønderne i 2-20 landsbyer med hvert deres eget dyrkningsfællesskab. Overdrev var kort sagt et fællesskab imellem fællesskaber – i det mindste hvis Fritzbøgers definition følges.

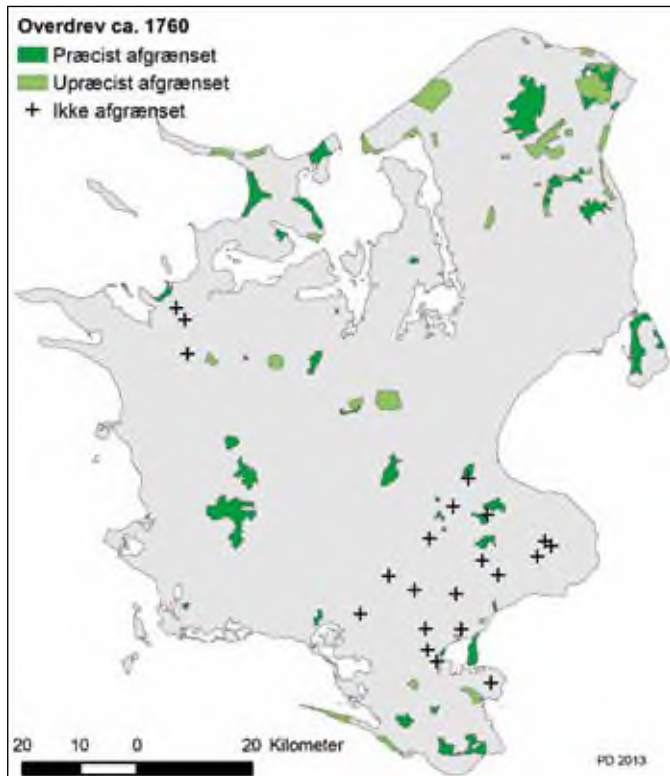
Den anden ting, der må fremhæves for at forstå overdrevsbegrebet, er den glidende overgang mellem de datidige landskaber. I dag er det relativt entydigt, hvor der er skov, dyrkede agre og enge. Klare skel mellem arealerne dominerer, men disse skel er et resultat af landbrugsreformerne cirka 1800 og de efterfølgende århundreders effektiviseringer og ensretninger af landskabet. Før 1800 var der mange enkeltstående træer, småkrat og små vandlidende stykker spredt over de fragmenterede landskab mellem de mange små spredte agre og på de vedvarende græsningsarealer som overdrevene. Omvendt var der ikke sjældent enkelte agerstykker liggende som enklaver i såvel skovene som på overdrevene, typisk dyrket uregelmæssigt med den mere sejlivede havreplante. Grænsen mellem mose, eng og andre mere eller mindre tørre græsningsarealer var i et udrænet landskab naturligvis også flydende – det kom an på årstiden og periodens nedbørsmængde, hvor vandlidende landskabet var. Og skovens måske vigtigste udnyttelse var græsning, da de datidige skove havde mange lysninger, og der var sat meget kvæg og svinehold ud i de danske skove før den såkaldte *skovfredning* i 1805. Pointen er, at selvom man kan konstatere eller klassificere nogle områder som entydigt ager, skov, eng og overdrev, så var der mindst ligeså mange arealer, der var lidt af det hele.⁸

Den geografiske udbredelse og arealanvendelse

Det er udfordrende at kortlægge de historiske overdrev. De skriftlige kilder omtaler dem typisk kun sporadisk og omtrentligt, og da mange af overdrevene blev nedlagt som noget af det første under landboreformperioden, findes der ofte ikke præcise kort over dem. Først med den store udskiftningsforordning fra 1781 blev det pålagt grundejere og godsejere at fremstille udskiftningskort efter fastlagte kriterier, og det blev gjort obligatorisk at indsende en kopi til Rentekammeret i Købehavn, hvilke derfor findes bevaret i dag. Overdrev udskiftet før 1781 findes der derimod ikke nødvendigvis detailkort for – overdrevsområderne kan dog nogle gange genfindes på senere udskiftningskort eller fra senere matrikelkort 1781-1810.⁹

I figur 2 ses en kortlægning af overdrevene på Sjælland cirka 1760. Her er vi særligt heldigt stillet rent kildemæssigt; dels på grund af en indberetning fra de sjællandske amtmænd 1759,¹⁰ dels fordi der findes mange gode og tidlige detailkortlægninger af landskabet, blandt andet tidlige udskiftningskort og

Figur 2: Overdrev på Sjælland cirka 1760. Kortlægningen bygger på ejerlavsdata fra www.digdag.dk og på amtmændenes indberetning 1759.

rytterdistrikskort 1768-1772. I alt har det i det store historiske kortlægningsprojekt *DigDag*¹¹ været muligt at kortlægge og afgrænse 41 overdrev på Sjælland dækkende i alt præcist 240 km²,¹² mens yderligere 36 overdrev på i alt 150 km² er blevet kortlagt omtrentligt i forbindelse med denne artikel. De sidste 36 overdrev er kun kortlagt på baggrund af beskrivelserne i indberetningerne fra 1759 som for eksempel “1/2 fjerdingvej mellem Rønnehus og Svedled og 1/4 fjerdingvej mellem Ullerød og Freerslev marker” og “1/2 mil i omkr., 1 fjerdingvej fra Havelse Mølle til St. Havelse”. Sådanne områder bliver selvsagt upræcise, selvom det i nogle tilfælde har været muligt at finde spor af gamle grænseskel på historiske kort. Endelig har det kun været muligt at lokalisere 21 overdrev som punkter. Ud af de 80 overdrev nævnt i indberetningen fra 1759 hørte de 10 tilsyneladende kun under én landsby og må derfor betragtes som nogle af talrige kalvehaver, der også fandtes før udskiftningen. De 10 er derfor ikke medtaget her, da det er de egentlige mellembysoverdrev efter Bo Fritzbøgers definition, der er i centrum.

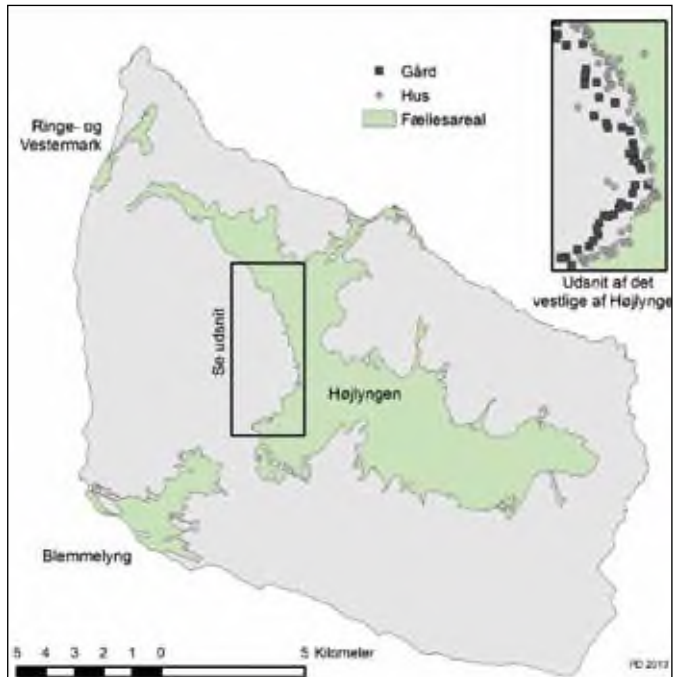
De afgrænsede overdrev dækkede knap 6 % af Sjællands totale areal, og hvis der dertil tages løseligt højde for de 21 ikke-afgrænsede overdrev samt muligheden for, at der var overdrev, som ikke optræder i de anvendte kilder, må overdrevene samlet set have dækket mindst 7-8 % af øens totale areal cirka 1760. Det er dog minimumstal, da vi ikke kan forvente, at kilderne har givet kendskab til alle overdrev. Det må forventes, at særligt mindre overdrev ikke er medtaget fuldstændigt. De tre største overdrev var Gribskov i Nordsjælland på 44 km², Antvorskov Sønder Overdrev øst for Slagelse på 31 km² samt Amager Vestre Overdrev på 18 km². Dermed var de største overdrev større end et gennemsnitligt sjællandsk sogn. De mindste var til gengæld under en km², mens gennemsnittet var 5,9 km².

På Lolland, Falster og Møn er der i DigDag-projektet kortlagt otte ganske store overdrev på baggrund af udskiftningskort dækkende 3 % af øerne, mens der på Fyn slet ikke er registreret nogle. I begge tilfælde er tallene og kilderne næppe fyldestgørende. Der fandtes sikkert enkelte mellembysoverdrev på Fyn udover de mange kendte kalvehaver under én landsby, ligesom omfanget af overdrev på Lolland-Falster-Møn uden tvivl har været større, end det kan påvises her. Men kortlægningen understøtter ikke desto mindre, at overdrev, som tidligere observeret af Bo Fritzboeger,¹³ primært fandtes øst for Storebælt, mens der på Fyn først og fremmest fandtes kalvehaver og mindre græsningsarealer under hver landsby eller hver gård.

Jylland kan desværre ikke medtages her på grund af manglende kilder samt på grund af en bredere uklarhed om, hvorvidt mange fællesarealer i de jyske dyrkningssystemer skal betragtes som mellembysoverdrev eller ej. Som et eksempel på fællesområder mellem enkeltgårde kan til gengæld vises Bornholm, se figur 3. Her fandtes ikke landsbyer, kun enkeltliggende gårde og huse uden for egentlige dyrkningsfællesskaber, men det betyder så langt fra, at der ikke var fælles og delte græsningsarealer. Fælles græsningsarealer delt af gårde fra flere sogne er blevet kortlagt af DigDag-projektet, og disse udgør ikke mindre end 21 % af øens totale areal. Langt den største var Højlyngen i det indre af øen, der, som navnet fortæller, var domineret af lyngdække på de næringsfattige og udvaskede morænesandjord. Enkelte steder fandtes spredte småskove og kratbevoksninger, særligt i de kuperede sprækkedale.¹⁴ Højlyngen og de øvrige overdrev var særdeles vigtige græsningsressourcer for de bornholmske jordbrugere, og det er imponerende at se, i hvor høj grad gårdene var orienterede mod dem. Gårdene lå med deres dyrkede agre ofte som en perlerække langs overdrevene, typisk cirka en halv kilometer fra kanten, mens husene uden dyrket jord ofte lå helt oppe ved overdrevsgrænsen.

Ifølge Videnskabernes Selskabs kort 1768-1772 dækkede skovene 47 % af det totale velafgrænsede overdrevsareal på Sjælland, og kun 11 ud af de 41

Figur 3: Fællesarealer på Bornholm cirka 1760 delt mellem gårde fra flere sogne. Udarbejdet af data fra www.digdag.dk samt bebyggelsesdigitaliseringen af Videnskabernes Selskabs kort 1805 fra www.hiskis.dk.

velafgrænsede overdrev havde slet ingen skov.¹⁵ En tilsvarende tendens kan ses ved de upræcist og ikke-afgrænsede overdrev, men her er det ikke muligt at kvantificere på samme måde. Selvom Videnskabernes Selskabs kort er et regionskort, der kun viser skovgrænserne i grovere skala, kan lokalstudier på baggrund af rytterdistriktskort 1768-1772 samt senere udskiftningskort grundlæggende bekræfte denne observation: Hovedparten af overdrevene var primært dækket af skov. Til gengæld er Videnskabernes Selskabs kort med skalaen 1:120.000 for udetaljeret til at kunne fortælle noget om *typen* af skovdækket: Hvor kortet viser fuldt skovdække, viser studier af rytterdistriktskort og udskiftningskort i 1:4.000 ofte et meget mere blandet landskabsbillede med pletvise træløse græsningsarealer, engdrag og endda enkelte dyrkede agre, typisk i særlige indhegnede vange. Samlet kan det bedst betegnes som blandet græsningskov.

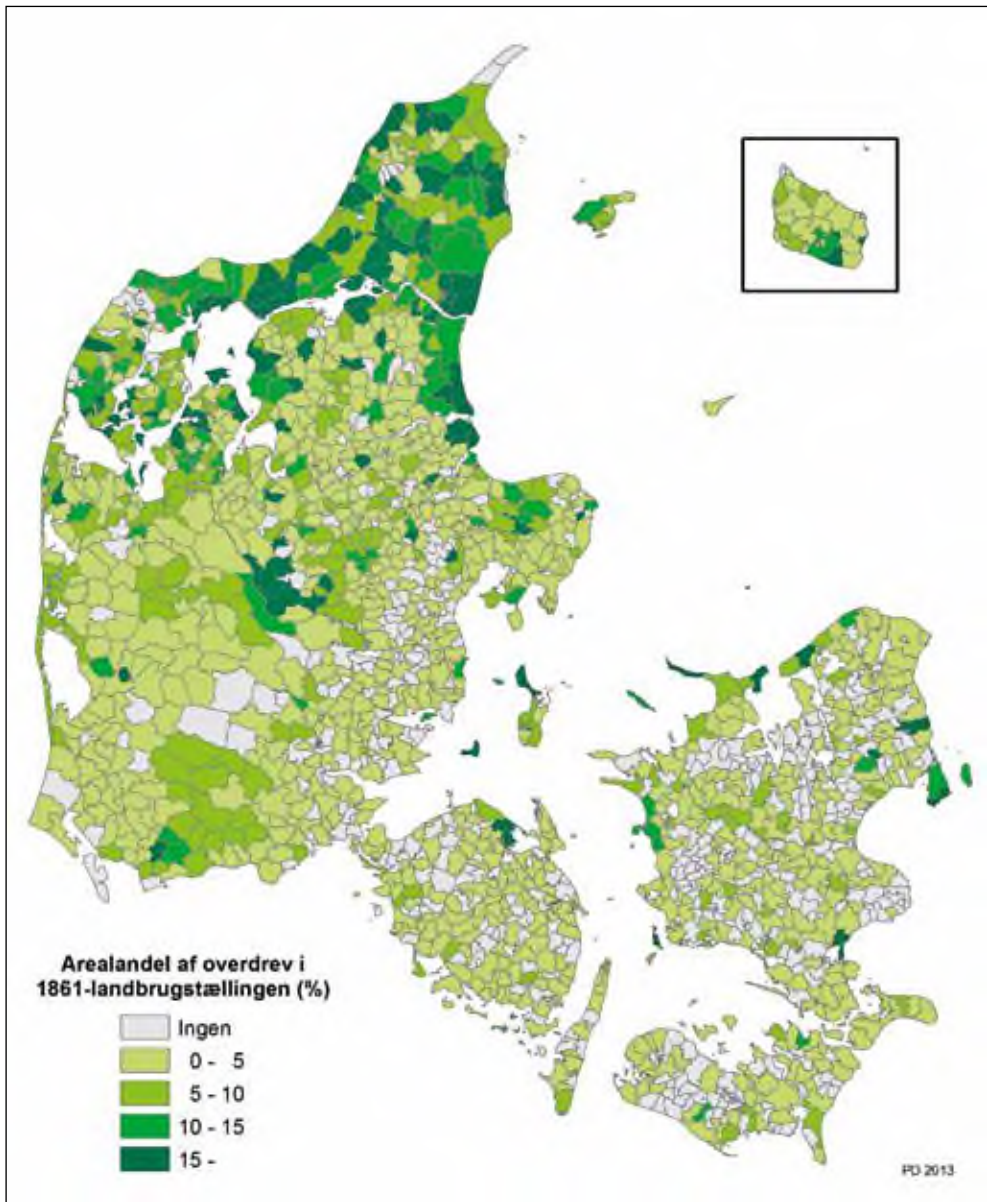
De skovløse overdrev dækkede meget forskellige landskabstyper. En del lå på sandede og næringsfattige jorder, for eksempel det bornholmske Højlyngen og de nordsjællandske overdrev domineret af vandrekliitter. Andre lå ved strandenge og andre delvist vandlidende områder, for eksempel overdrevet på

Vestamager. Overdrevet Olden i den sydlige del af Horns Herred mellem Skibby og Krogstrup sogne, var sandsynligvis rester af middelalderligt nedlagte bebyggelser, der nu blev benyttet som fælles græsningsarealer af de omkringliggende landsbyer.¹⁶ Fællestrækket ved de historiske overdrev var kort sagt ikke landskabet – det var den mellembys landbrugsform.

Nedlæggelse af de historiske overdrev

I forbindelse med landboreformerne og udskiftningen opsplittedes og opdyrkedes en stor del af overdrevene, mens egentlige skovområder blev indhegnet og friholdt fra kreatur- og andet dyrehold i forbindelse med skovforordningen af 1805. Det var en langstrakt proces, der primært skete 1770-1810, og flere steder tog det endda længere tid. Resultatet var dels en markant formindskelse af de oprindelige overdrevsarealer, dels en begrebsmæssig omdefinering og udvidelse af hele overdrevsbegrebet. På den ene side forsvandt overdrevene efter den gamle definition. Efter landboreformerne fandtes der ikke landsbyer med dyrkningsfællesskab og dermed heller ikke mellembysfællesskaber, i det mindste ikke på samme måde som før landboreformerne. Til gengæld blev overdrevsbegrebet i 1800-tallet udvidet til at omfatte alle vedvarende græsningsarealer, eventuelt med stedvis og periodisk høslæt, der var delt mellem flere gårde, og det er denne nydefinition, der er grundlag for arealstatistikken i slutningen af 1800-tallet, se figur 4. Dermed indgår også alle de kalve- og hestehaver, der overlevede landboreformerne, samt de tilsvarende fælles græsningsarealer i Jylland. Landbrugstællingerne kan give et godt overblik over disse 1800-tals overdrevs overordnede udbredelse i Danmark. De fandtes praktisk talt over hele landet, men særligt tæt i Vendsyssel og ved ådale, strandenge og klitområder. Enkelte steder findes tillige bevarede rester af de ældre og tidligere skovrige historiske overdrevsområder, men der er ikke meget sammenfald mellem figur 2 og 4.

Andelen af disse 1800-tals overdrev faldt fra 4,5 % af landets areal i 1861 til 2,5 % i 1888. Det markante fald er dels et resultat af øget opdyrkning og skovtilplantning, men dertil udtryk for, at mange overdrev overgik til individuelt ejerskab, uden at dette nødvendigvis betød en ændring af landskabet.¹⁷ Efter 1888 blev overdrevene i landbrugsstatistikkerne talt med under andre kategorier, typisk "Vedvarende græsarealer" der også omfattede blandt andet enge. Vedvarende græsarealer var tilsvarende støt faldende gennem hele perioden, fra cirka 10 % i 1861 over cirka 8 % i 1888 til knap 4 % i dag, om end med en svag stigning det sidste årti. Forklaringen på faldet skal findes i den dalende betydning, som græsning og høslæt fik for landbruget, samt i de forbedrede muligheder for eksempelvis dræning.¹⁸

Figur 4: Andelen af "1800-tals overdrev" i 1861-landbrugstællingen per sogn. Dataene indtastet i forbindelse med forskningsprojektet AGRAR 2000 og venligst udlånt af Jørgen Rydén Rømer.

Det biologiske overdrev

Mens det historiske overdrev stort set forsvandt som landbrugslandskab i løbet af slutningen af 1700-tallet og 1800-tallet, blev overdrev som begreb og landskabsbetegnelse, som tidligere nævnt, genopfundet og redefineret af botanikerne Johannes Grøntved og Christian Raunkiær. Sidstnævnte var professor i botanik og tillige aktiv i Dansk Naturfredningsforening, og i artiklen fra 1933/34 benytter han faktisk to begreber, dels 'ore' som vel må betegnes som det mest korrekte begreb i forholdt til den landskabstype, som han ønsker at beskrive, dels 'overdrev' der stadig i 1930'erne var et velkendt begreb, og som efterhånden blev den dominerende betegnelse inden for naturfrednings- og senere miljøbevægelsen. Da Raunkiær i høj grad kom til at definere, hvad det moderne overdrev dækker over som naturlandskab, er det her nødvendigt at se på, hvordan han benytter begrebet Ore/Overdrev:

“Tilbage bliver kun den Plantesamfundstype, som vi kalder Ore eller Overdrev, hvorved forstaas alle de væsentligt af Urter sammensatte Plantesamfund paa lyaaben, tør eller halvfugtig Bund, hvis Vegetation i Almindelighed ikke er saa frodig, at den med Fordel kan benyttes til Høslet, men benyttes til Græsning. Her træffer vi vort Lands artsrigeste Plantesamfund; flere Hundrede Arter har hjemme her; det er tillige de mest artstætte Samfund, d.v.s. paa en ganske lille Plet findes her et større Antal Arter end i andre Plantesamfund. Men, vil man maaske spørge, hvorledes kan Orens eller Overdrevenes Plantesamfund komme til at indeholde de mest udbredte Arter, da saavel Strandoverdrevene som de almindelige Overdrev inde i Landet dog kun har en forholdsvis ringe Udbredelse, og denne har i Fortiden været endnu mindre, idet en Del af Overdrevene sikkert tidligere har været dækket af Skov. Gaaden løses derved, at til Ore hører ikke alene de nævnte Overdrev og Strandfællede, men tillige de Tusinder af dels store, dels og især af ganske smaa Pletter af urteklædt Bund, der findes paa Bakkesiderne langs de Erosionsdale, der overalt gennemfører vort Land, og i hvis Bund vore Aar og Bække har furet deres slyngede Vej mod Havet. Hvor Dalfurterne gaar gennem Hede, breder denne sig nedover selv de stejle Skrænter; men her og der medfører forskellige Naturforhold, f. Eks. nedstrømmende eller gennem Bakkesiden udsivende Vand, at Samfund af Urter faar Overtaget og danner større eller mindre grønne Pletter. Hvor Dalfurterne gennemskærer Skovland, bliver ogsaa Bakkeskrænterne bevokset med Træer eller Buske, og paa de mod Nord vendende Bakkesider vil Trævæksten vel nok i Regelen medføre, at der ikke her bliver Lys

nok for Orens Plantearter, i hvert Fald kun for de mest skyggetaalende af disse; anderledes for de sydvendte og tildels ogsaa paa de øst- og vestvendte Skrænter. Paa Grund af Træernes og Buskenes Stilling paa de stejle Bakkesider, kommer der her paa mange Steder saa meget Lys paa Bunden, at denne bliver bevokset med Orens Plantearter, der fortrænger Skovbundens egentlige Flora. Og hvor Forholdene har været saadanne, at tættere Skov i lang Tid har skygget over Bunden og hindret Oreplanternes Indtrængen, sker det, at et eller flere Træer falder af Ælde eller ved Stormens Magt, og saa er straks Oreplanterne parat til at erobre den ny lysaabne Plet og beholde den for lang Tid ofte hjulpet af de planteædende Dyr, der afbider de unge Træer og Buske, der efterhaanden begynder at vokse op. Og selvom Skoven tilsidst igen erobrer Terrænet, er der i Mellemtiden ved Træers Fald maaske opstaaet andre aabne Pletter. Saaledes bølger Udviklingen langsomt, men uden Ophør frem og tilbage langs disse Bakkesider”.¹⁹

Særligt tre ting skal bemærkes. For det første at overdrevene nu defineres ud fra plantesamfundet/botanikken, og for det andet at det moderne biologiske overdrev ikke kun dækker de gamle overdrev, men ogsaa en række større og særligt mindre urteklædte områder på for eksempel bakkesider. Det moderne biologiske overdrev adskiller sig fra det historiske overdrev dels ved at beskrive noget andet, ligesom de biologiske overdrev findes i andre landskabstyper.

Det tredje og sidste, der skal fremhæves, er, hvor træ- og kratrige samt hvor dynamiske de biologiske overdrev er i Raunkiærs beskrivelse. Raunkiær beskriver snarere en idealtilstand, hvor menneskets indgribning er minimal, og hvor overdrevsvegetationen derfor findes som små pletter i et ellers træ- og buskdomineret landskab, og hvor krattet i bølger erobrer overdrevsvegetationen, mens overdrevsvegetationen omvendt erobrer andre pletter, når træer falder af naturlige årsager. Det er svært at vurdere omfang og geografisk udbredelse af biologiske overdrev i 1900-tallet, dels fordi de ikke optræder som en separat kategori i kilderne – hverken på kort, landbrugsstatik eller ved naturkortlægninger – og dels fordi der ikke er nogen fast definition på overdrev i denne periode. Raunkiærs beskrivelse er meget åben og har måske mere udgangspunkt i en forestilling om en naturtilstand fra før landbrugets indførelse end på den reelle virkelighed i 1930'erne?

Arealet af vedvarende græs halveres fra 1930 til 1990, og selvom der her ikke skelnes mellem biologiske overdrev og tørre græsningsarealer på den ene side og øvrige græsningsarealer, for eksempel enge, på den anden, er der intet, der indikerer, at de biologiske overdrev skulle følge en anden tendens end de

beslægtede landskabstyper. Men som det vil fremgå af eksemplet med Nordby Bakker senere i artiklen, var det dog en udvikling med forskelligt rettede tendenser, særligt efter Anden Verdenskrig.

Fredningen

Enkelte, typisk større, biologiske overdrev blev allerede fredet før 1990'erne, men det er først i 1992 i forbindelse med Naturbeskyttelsesloven, at alle biologiske overdrev på over 2.500 m² blev fredet. Året efter kom konkretiseringen af, hvilke der var omfattet af denne fredning i form af *Vejledning om registrering af beskyttede naturtyper*, mens de enkelte overdrev blev udpeget og kortlagt af amterne i løbet af 1990'erne.²⁰ De biologiske overdrev var dermed fredet, nøje defineret og nøje kortlagt – i det mindste sammenlignet med tidligere, hvor det var usikkert, hvad et overdrev i det hele taget var. Vejledningen til registreringen af overdrevene starter med den kulturhistoriske definition af det historiske overdrev og slutter med den botaniske definition af de biologiske overdrev:

“De oprindelige overdrev er i historisk forstand ligesom hederne og de ferske enge en naturtype, som er opstået som et resultat af en særlig landbrugsmæssig driftsform. Det var udyrkede arealer med rester af skov, som før udskiftningen tjente til vedvarende græsningsarealer for en eller flere landsbyer. Overdrevenes jordbund udmagredes efterhånden ved den vedvarende fjernelse af næringsstoffer fra arealerne, ved husdyrenes græsning og anvendelse af staldgødning på agerjorden. Tilsvarende kan relativt tørre arealer, hvor dyrkningen i nyere tid er opgivet, have udviklet sig, så de naturmæssigt svarer til overdrev i naturbeskyttelseslovens forstand og dermed er omfattet af beskyttelse. F.eks. hvis et areal har ligget uudnyttet hen i en længere årrække eller har været benyttet til græsning.

Ved overdrev forstås naturligt veldrænede, vedvarende græsarealer. Overdrev er således tørbundsarealer med lys åben græs- og urtevegetation, der aldrig eller kun meget sjældent har været pløjet op, og som oftest er præget af græsning. [...] Græs- og urtevegetation er oftest righoldig og varieret.”²¹

Problemet i 1993 var dog, set fra en kulturhistorisk synsvinkel, at de historiske overdrev ikke fandtes længere. I bedste fald fandtes enkelte mindre rester af vedvarende græs, der ikke havde været i omdrift, hvor der tidligere havde været store historiske overdrev, men der fandtes mig bekendt ikke historiske overdrev, der er bevarede i deres helhed i 1993. Det, der blev registreret, var spredte græsarealer af varierende alder, i langt overvejende grad mindre om-

råder, hvoraf kun enkelte var ældre. En stikprøve fra Nordvestsjælland i 1996 viste, at kun cirka 10 % af de biologiske overdrevs areal lå i områder med kontinuerlig græsning så langt tilbage, som kilderne gav oplysninger, mens 20 % lå i områder med skiftevis kratskov og andet lignende og rydning, mens hele 70 % af arealet af de biologiske overdrev lå på tidligere opgivne agre. Af de biologiske overdrev på tidligere agerjord var dyrkningen af over halvdelen af arealet blevet opgivet inden for de sidste 50 år eller mindre.²²

Da den første registrering var afsluttet i 1996, var 262 km² biologisk overdrev registreret, svarende til 0,6 % af Danmarks areal. Roskilde, Sønderjylland, Ribe og Ringkøbing amter havde dog hver kun 0,2 %, mens Bornholm, Frederiksborg og Nordjylland amter alle havde over 1,0 % af deres areal registreret som biologisk overdrev. I Nordjylland, hvor der var det største samlede areal, var der i alt 83 km² biologisk overdrev, men det var fordelt på mere end 7.000 lokaliteter,²³ og dermed er gennemsnitsstørrelsen på de biologiske overdrev her på lige godt 0,1 km², mens de velafgrænsede historiske overdrev på Sjælland til sammenligning var på gennemsnitligt 5,9 km². Igen er der med en faktor 50 markant forskel på det historiske overdrev og de biologiske overdrev. Registreringen var reelt sket efter botaniske kriterier, men i Naturbeskyttelsesloven fra 1992 angives overdrevet delvist ud fra den kulturhistoriske definition. Det er altså ikke kun kulturhistorikere og landskabsforvaltere, der har rodet rundt i begreberne – også politikerne og juristerne har været begrebsforvirrede. I 2001 kom så en principiel afgørelse fra Naturklagenævnet med udgangspunkt i en konkret sag fra Jægerspris på Sjælland, at arealer for at opnå status af beskyttede overdrev ud fra Naturbeskyttelsesloven skulle være *“[...] tilbageværende rester af de historiske overdrev, det vil sige de arealer, der som “udmark” lå udenfor vangene i landsbyfællesskabets tid, og som traditionelt blev anvendt til græsning for husdyrene og eventuelt også til høslet”*, og at *“der typisk er tale om tørbundsarealer, der aldrig eller kun sjældent har været pløjet op[...]”*²⁴

Hvis dette var blevet implementeret i forvaltningen, ville der praktisk talt ikke have været beskyttede overdrev i Danmark i dag. Historiske overdrevsarealer findes stort set ikke bevaret. I stedet blev lovgivningen ændret i 2004, så overdrev entydigt blev defineret ud fra biologiske definitioner. Som der står i den seneste udgave af *Vejledning om naturbeskyttelseslovens § 3 beskyttede naturtyper* fra 2009:

“Dette førte til at, der i 2004 blev foretaget en lovændring, der præciserede, at beskyttelsen omfatter alle biologiske overdrev, og opgav den historiske definition af overdrev. Hovedvægten lægges derfor på de botaniske kriterier og de tørre jordbundsforhold samt de landskabelige for-

hold. Samtlige biologiske overdrev, der opfylder de vegetationsmæssige og jordbundsmæssige kriterier, er således beskyttet uanset deres historiske oprindelse, og de historiske overdrev er en delmængde heraf. [...] Angivelsen i lovbemærkningerne af, at intensiv opdyrkning skal være opgivet for mindst 30-50 år siden, er indsat for at præcisere, at der som efter hidtidig praksis skal gå længere tid, før et areal har udviklet sig til overdrev. Der vil således som altovervejende hovedregel ikke have indfundet sig en sammenhængende overdrevsvegetation på et areal, førend det har henligget uden intensiv opdyrkning i mindst 30-50 år. Der er imidlertid ikke tale om en lovregel, men om et bidrag til en fortolkning af, hvad der skal forstås ved et biologisk overdrev. Bestemmelsen udelukker således ikke, at et areal, der f.eks. ligger tæt på andre overdrev, således at arter knyttet til overdrev hurtigt kan spredes til dette område, vil kunne udvikle overdrevsvegetation på lidt mindre end 30 år og dermed være omfattet af beskyttelsen. Kriteriet om omlægning skal således anvendes i sammenhæng med kriterierne om jordbund og vegetation. Der er derfor heller ikke automatisk tale om et overdrev i lovens forstand, blot fordi et areal ligger udyrket hen eller afgræsses i 30-50 år.

Det er ifølge bemærkningerne til loven vigtigt at sondre mellem intensiv dyrkning og ekstensiv drift af overdrev. Det er her præciseret, at intensiv dyrkning skal forstås som omlægning eller opløjning af et areal med flerårig dyrkning af afgrøde eller med intensiv anvendelse af hjælpestoffer som gødskning og pesticider og evt. kalkning. Ekstensiv drift af overdrev kan ske med græsning, høslæt, evt. rydning af træ- og buskopvækst og ukrudt forstået som pletvise bevoksninger med vegetation, som ikke er egnet til græsning, f.eks. tidsler. Intensiv dyrkning indebærer altså et klart brud på en tidligere kontinuitet som overdrev eller en klar overgang fra en anden arealanvendelse til overdrev. At der på et areal har været en enkelt let jordbehandling som f.eks. fræsning eller enkelte års dyrkning, vil derfor ikke i sig selv medføre, at et areal ikke kan være et overdrev i lovens forstand, forudsat de botaniske og jordbundsmæssige forhold opfylder kriterierne. Det betyder blandt andet, at den praksis, der visse steder har været for driften af et overdrev – hvorefter man har taget enkelte afgrøder på arealet, når det havde oparbejdet en vis næringspulje – ikke som udgangspunkt indebærer, at arealet ikke kan være beskyttet som overdrev.²⁵

Dermed er den sidste rest af det historiske fokus fjernet fra det moderne biologiske overdrevsbegreb. Reelt kan et biologisk overdrev være helt nyt, og de 30-50 år nævnes blot som en ledetråd for, hvor lang tid det under typiske for-

hold tager overdrevsvegetationen at sprede sig til nye områder. Omvendt kan områder, der har været uopdyrket langt længere tid, undgå at udvikle sig til overdrev. Dermed er det moderne biologiske overdrev entydigt et spørgsmål om vegetation og jordbund, ikke historie.

Fredningen indebar, at tilstanden ikke måtte ændres i form af for eksempel pløjning eller kunstgødning. Med mindre området holdes ved lige ved kreaturgræsning eller anden dyregræsning, vil området typisk over en årrække gro til med højere plantearter og siden kratskov, der vil lukke af for den ønskede overdrevsvegetation. Fredningsloven giver dog ingen mulighed for at tvinge lodsejerne til at holde husdyr, og der har derfor været stort fokus på at vedli-

Figur 5: Er dette et overdrev? Vejskrænten ved Løgten i Østjylland præsenteres i hvert fald som et sådant i en håndbog for overdrev, enge og moser,²⁷ og ud fra den botaniske definition af biologisk overdrev lever den med manglende omdrift samt den særlige vegetation op til kravene. Mange kulturhistorikere vil sikkert på alle måder have det svært med dette, men det viser, at overdrevsbegrebet i dag først og fremmest er et biologisk/botanisk begreb. Foto: Rasmus Ejrnæs 2009.

geholde de biologiske overdrev samt i særlige projektområder at udvide disse. Første prioritet synes at være udsættelse af græssende dyr, ofte mod betaling eller gennem tilskud, men Naturfredningsloven giver også mulighed for at få dispensation til at foretage mere vidtgående skridt til at vedligeholde et ellers fredet biologisk overdrev, og i litteratur og vejledninger nævnes for eksempel manuel eller maskinel fjernelse af krat og skov, høslæt for at fjerne næringsressourcer samt afbrænding. Der er dog stor forskel på driften af biologiske overdrev, hvilket ikke kan overraske, da nogle områder indtil for få år eller årtier siden blev drevet som konventionelt landbrug, mens andre ligger på aldrig dyrket næringsfattig jord, der lettere kan holde overdrevsvegetationen i længere tid uden indgreb. Pointen er, at de biologiske overdrev, som de er i dag, ikke er en naturtilstand, men et kulturskabt landskab.²⁶

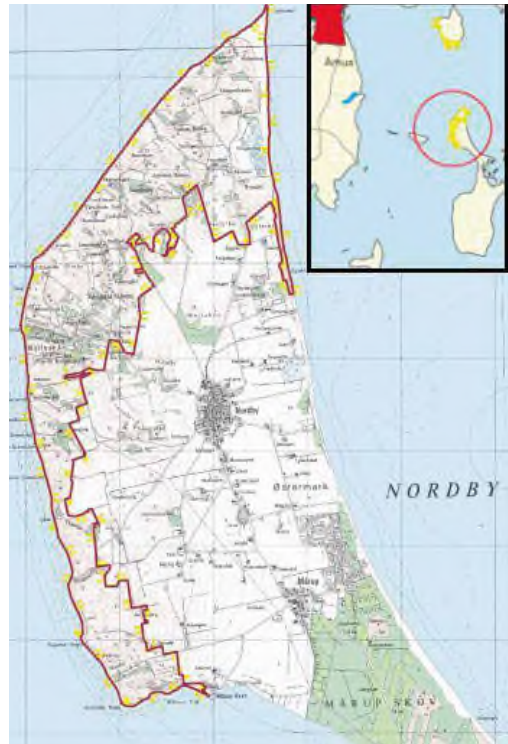
Eksemplet Nordby Bakker

Nordby Bakker i den nordvestligste del af Samsø er et af de største biologiske overdrev i Danmark, og det er udvalgt som et såkaldt *Natura 2000-område*, det vil sige, at området betegnes som et særligt værdifuldt naturområde set i et europæisk perspektiv. I Nordby Bakker findes blandt andet over 5 % af landets samlede areal af tørre kalksandsoverdrev og over 10 % af kalkoverdrevsareal. En række af de sjældne plante- og dyrearter, der er karakteristiske for de biologiske overdrev, er rigt repræsenteret i Nordby Bakker.²⁸

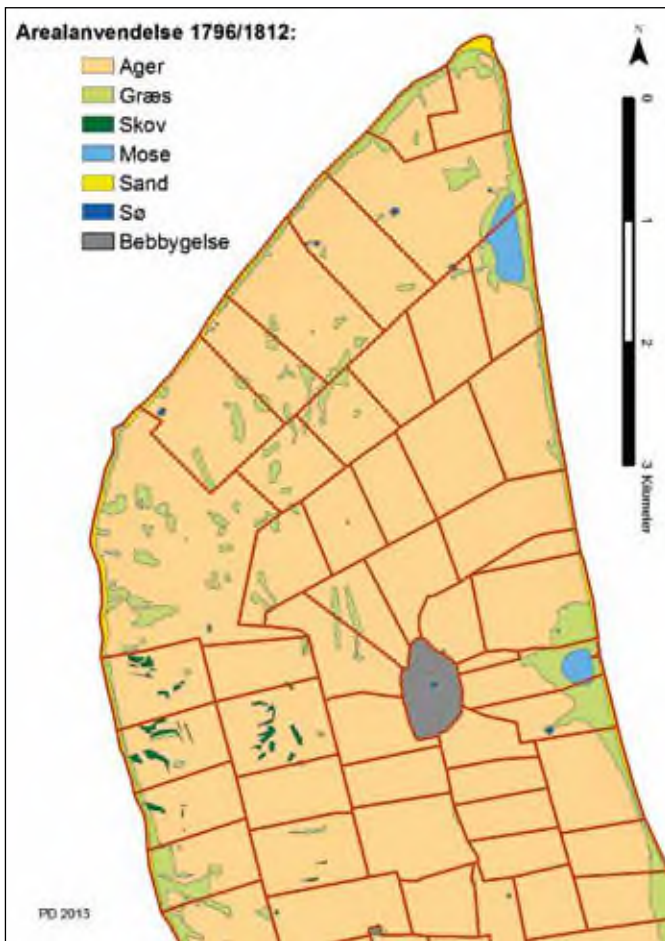
Nordby Bakker er dermed selvsagt en vigtig naturperle, men som historiker kan man stadig undres over, hvordan historien inddrages og gradbøjes for at promovere naturområdet. På Naturstyrelsens hjemmeside kan det læses, at *“bakkerne var vanskelige at anvende til andet end græsning,”* og *“store dele af området har aldrig været opdyrket, og det åbne landskab har bevaret sit særpræg”*.²⁹ Den manglende overdrevsvegetation i bakkerne i 1990'erne og 2000'erne forklares ud fra det moderne landbrug og ikke mindst den manglende kreaturgræsning de sidste år. Det skulle der nu rettes op på, og gennem en aktiv naturgenopretning skulle overdrevet genskabes. Naturvejleder Jan Kjærgaard fra det daværende Skov- og Naturstyrelsen i Silkeborg udtalte entusiastisk i 2007:

“Nu arbejder vi på at genskabe de store sammenhængende overdrev, der blandt andet findes på den yderste del af Røsnæs, Knudshoved Odde og i Mols Bjerge. Men Nordby Bakker er det største og det smukkeste. Det er ti kilometer langt og op til én kilometer bredt og dækker 600 hektar land, hvoraf staten ejer godt halvdelen. Vi har fået 1 mio. kr fra EUs LIFE-midler i støtte til at genskabe den oprindelige overdrevsvegetation, og selv skyder vi også et stort beløb i projektet.”³⁰

Figur 6: Afgrænsningen af Natura 2000-habitatområdet og overdrevsprojektsområdet Nordby Bakker (rød afgrænsning). Copyright www.naturstyrelsen.dk og Geodatastyrelsen, Rentemeistervej 8, 2400 København NV.

Det fremstilles dermed, som om overdrevet har rødder langt tilbage i tiden, og at det kun er de sidste års fejlagtig landskabsanvendelse, der har skabt problemerne. Men sandheden er en helt anden: Der har aldrig eksisteret et stort sammenhængende biologisk overdrev i Nordby Bakker før nu. For bare 50 år siden var over to tredjedele agerjord, og for 200 år siden var det næsten hele området, der var dyrket. Et historisk overdrev, som beskrevet ovenfor, har der aldrig været. Hvis vi ser på det ældste detailkort over Nordby Bakker 1796/1812, figur 7, ses dette tydeligt. Over 90 % af området var da opdyrket, og kun nogle få spredte vandlidende lavninger, kystskrænterne samt de allermest stejle bakker var dækket af vedvarende græs og kratskov. Nordby Bakker var før udskiftningen 1796 et efter datidens målestok ganske intensivt agerbrugslandskab drevet fra den store landsby med hele 47 gårde og 40 huse. At selv det kuperede Nordby Bakker virkelig var opdyrket, ses, når matrikelkortet fra 1796/1812 nærstudies: De pile, der viser pløjeretningen i de gamle agerfald og som kendes fra mange lignende kort,³¹ er tegnet spredt over hele området, se

Figur 7: Arealanvendelse fra den nordlige del af Nordby. Digitaliseret fra matrikelkort 1812, der igen var en kopi af et nu ukendt udskiftningskort 1796. De røde streger viser gårdenes særskilte jorder efter udskiftningen 1796. Den største blok nordvest for byen var husmændenes jorder, der ikke er særskilt opdelt på matrikelkortet, men bare angivet som "Husmændenes Fælleslod". Ved det efterfølgende matrikelkort fra 1861 ses de enkelte husmænds smalle og lange lodder.

figur 8. Der findes i øvrigt et gammelt lokalt ordsprog, der siger, at "der findes ikke en bakke så stejl, at en Nordbybonde ikke kan pløje den".³² Matrikelkortet kan næsten bekræfte dette!

Ved udskiftningen opsplittedes landsbyens marker mellem Nordbys gårde, og Nordby Bakker blev opdelt ligesom de øvrige områder. De udskiftede gårdlodder i Nordby Bakker var lidt større, som det var typisk ved udskiftningerne i områder længere fra de gamle landsbykerner, men forskellene var ikke store, og området må have været fuldt anvendeligt til almindeligt landbrug.

De efterfølgende kilder fra 1800-tallet er dårlige til at belyse, om noget var

Figur 8: Udsnit af matrikelkort 1812, kopi af udskiftningskort 1796, fra Nordby Bakker. De stejleste bakker er markeret med såkaldte "Lehmannske bakkestreger" visende skrænternes retning, og bakkerne har her typisk græssignatur. Men selv i dette meget kuperede terræn var størstedelen dyrket, hvilket ses såvel af fraværet af græssignatur samt af pilene visende pløjeretningen på de højryggede agre. Copyright Geodatastyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

ager eller overdrev. Arealanvendelse på matrikelkortene blev ikke opdaterede, landbrugsstatistik angiver typisk kun sognegennemsnit og de topografiske kort som *Høje Målebordsblade* og *Lave Målebordsblade* skelner ikke mellem tørre/vedvarende græsningsarealer og ager.³³ Den næste sikre kilde er derfor luftfotos. De amerikanske fra 1954³⁴ viser, at langt hovedparten af området stadig var dyrket. Det var som minimum tilfældet med to tredjedele af det nuværende overdrevsområde, sikkert mere, men det kan være svært at fastslå præcist ud fra luftfotos alene. I 1995 kan det til gengæld ses, at hovedparten af området er græsningsarealer uden tydelige spor af omdrift. Denne andel stiger lidt yderligere frem til 2012, hvor det sidste luftfoto er taget.³⁵

Det biologiske overdrev i Nordby Bakker er altså primært opstået i perioden 1954-1995, og udviklingen må forstås ud fra to forhold. Den stadigt stigende mekanisering og rationalisering i det danske landbrug gjorde det rationelt at lægge nogle typer af jorder hen som græs- og høslætsarealer; ikke mindst dem med særligt kuperede og/eller næringsfattige jorder, samt dem med en særlig fragmenteret markstruktur som det tidligere "Husmændenes Fælleslod", se figur 7. Den anden forklaring på udviklingen er statens aktive natur- og fredningspolitik. Siden 1960 er en række områder blevet fredet i Nordby Bakker.

Figur 9: Luftfotosudsnit for det samme område i Nordby Bakker nordvest for Nordby 1954, 1995 og 2012. Copyright COWI / www.kortal.dk.

De første fredninger blev indført for at forhindre sommerhusbebyggelse, mens senere fredninger også skulle sikre offentligheden ret til at færdes i områderne samt beskytte det særlige landskab, der efterhånden opstod, mod fornyet intensivering af landbrugsdrift eller bebyggelsesudvikling. Staten har samtidig gennem Naturstyrelsen en særlig opkøbsplan for området for at kunne styrke naturudviklingen i området.³⁶ De to udviklinger – landbrugets ekstensivering af området samt statens stigende naturinteresse i området – har haft en gensidig forstærkende effekt: Jo flere områder der fik overdrevsvegetation, jo flere restriktioner og opkøb kom der, og desto mere oplagt og rationelt var det at lægge disse områder helt hen til sekundære driftsformer som græsning og høslæt. Resultatet blev et af de største og vigtigste biologiske overdrev i Danmark, men dette er altså en sen landskabsudvikling.

Udviklingen har ikke kun medført, at ager er blevet omlagt til overdrev, men også at de biologiske overdrev er blevet omformet. I figur 9 ses området fra luftfotos 1954, 1995 og 2012. I 1954 kan der ses dyrkning i langt de fleste marker med undtagelse af stykker med småskov, den langstrakte bakke i midten samt nogle af de karakteristiske lange og smalle lodder mod sydvest i det tidligere "Husmændenes Fælleslod". I 1995 er næsten alt blevet til græs- og høslætsarealer med undtagelse af skovstykkerne. I 2012 er de fleste af småskovene, de levende hegn mellem de gamle marklodder og kratområder blevet

ryddet maskinelt. Man fristes til at spørge, hvorfor for eksempel de levende hegn og småskovstykker skulle fjernes? Kan de få træer og buske virkelig hindre overdrevsvegetation? Eller er forklaringen nærmere, at man har ønsket et bestemt landskabsbillede uden lige linjer og uden træer, der hindrede udsynet for de besøgende? Har man forsøgt at fremstille det, man anså som det "ideelle" overdrev?

Længere mod syd, stik vest for Nordby, se figur 7, fandtes allerede før udskiftning små skovstykker, og flere af dem kan følges helt op til luftfotos i sidste halvdel af 1900-tallet. Nogle af dem består i dag, mens andre af dem er fjernet i løbet af det sidste årti.³⁷ Nu kan det diskuteres, om det er noget forkert i at rydde et sted for træer, selvom der har været skovbevoksning i over 200 år og sandsynligvis meget længere, men det er svært at forstå, hvordan det skulle være en *genopretning*.

Kampen om landskabet – med historien som kanonkugler

Den samfundsmæssige debat om landskabet har i løbet af de sidste 3-4 årtier til tider været heftig. De tre væsentligste parter har været naturinteressenter, landbrugsinteressenter og interessenterne inden for infrastruktur/industri. Når landskabs- og landbrugshistorien bliver trukket ind i debatten er det ikke sjældent for at blive benyttet som støtte for en af fronterne: for eksempel ved at fremhæve landbrugets historiske betydning for vor tids velfærdssamfund eller for at støtte det økologiske landbrug og en ekstensiv landskabsudnyttelse ved at drage paralleller til tidligere tiders landbrug. Det er selvfølgelig ikke et problem i sig selv, at historien og historikere bliver brugt til fordel for en given sag. Tværtimod skal vi sørge for at blive brugt og helst af alle parter. Men det er et problem, hvis historien bliver gengivet fejlagtigt eller enøjet for at pleje en bestemt agenda.

Konklusion

I forhold til debatten om overdrevene de sidste årtier har det særligt været tiltrængt at fastslå to forhold: For det første at overdrev har været noget ganske forskelligt til forskellige tider, samt at alle overdrev er skabt af mennesker og ikke et frit naturfænomen. Overdrevene kan periodisk opdeles i fire hovedtyper.

1) De ældste overdrev, der kan belægges ud fra skriftlige og kartografiske kilder, er i denne artikel blevet kaldt *det historiske overdrev*. De var typisk meget store og oftest skovrige indelukkede græsningsområder med spredte vådbundsarealer delt mellem flere landsbyer i dyrkningsfællesskabets tid før cirka 1800 – et såkaldt *mellembysfællesskab*. Ud fra denne definition fandtes overdrev primært øst for Storebælt og dækkede her mindst 6-7 % af øerne. På Fyn var græsningsarealer typisk mindre og kun underlagt én landsby, såkaldte

kalve- eller hestehaver, eller en enkelt gård. Jylland er udeladt i denne del af undersøgelsen på grund af manglende kilder, og fordi græsnings- og dyrknings-systemet ofte var ganske anderledes i Jylland.

2) I forbindelse med landboreformerne formindskedes arealerne af de oprindelige historiske overdrev gennem skovfredninger og opdyrkninger – mange forsvandt helt – men overdrevsbegrebet udvidedes til gengæld til bredt at omfatte alle græsningsarealer delt mellem flere gårde. De heste- og kalvehaver og mindre fællede, der overlevede landboreformerne, samt de jyske fællesgræsningsarealer, der ikke faldt ind under andre kategorier som for eksempel hede, blev nu inddraget under begrebet *1800-tals overdrev* eller *det sene historiske overdrev*. 1800-tals overdrevene lå særligt ved ådale, på de letsandede jorder uden egentligt hedelyng, ved strandenge og klitter samt ved resterne af de historiske overdrev. Det markante fald fra 4,5 % af landets areal i 1861 til 2,5 % i 1880 skyldes dels opdyrkning eller tilplantning, dels at græsningen mange steder overgik til individuel drift, og dermed blev klassificeret anderledes i arealstatistikken.

3) I forbindelse med den gryende naturfredningsdebat i 1920'erne og 1930'erne omdefineres overdrevsbegrebet fuldstændigt af botanikere og fredningsfolk: *det tidlige biologiske overdrev* defineres bredt som tørre, næringsfattige græsningsarealer med urtebund – altså ud fra botaniske kriterier og ikke ud fra landbrugsmæssige kriterier som de foregående overdrevsdefinitioner. Ud fra denne definition dækker begrebet over en række ganske små græsningsarealer, ikke mindst langs mindre ådale og ved skrænter. Nogle af disse biologiske overdrev forsvandt i 1900-tallet ved enten krattilgroning, da kreaturgræsningen blev mindre, eller ved opdyrkning. Omvendt opstod der efter denne definition nye overdrev, da opdyrkning blev opgivet i de nye marginale områder inden for det mekaniserede landbrug. Det tidlige biologiske overdrev er dermed kendetegnet ved en større dynamik samt ved at være svagt defineret, og begge forhold gør overdrevene svære at kvantificere og kortlægge.

4) *Det moderne biologiske overdrev* er ligesom det foregående botanisk defineret, men adskiller sig blandt andet ved at være relativt klart defineret gennem fredningsloven og de følgende vejledninger samt ved at være entydigt afgrænset gennem de daværende amters registreringer 1992-1996. Samtidig er det kendetegnet ved en høj, til tider statslig, plejning og vedligeholdelse ofte gennem betalt kreaturgræsning, men også gennem maskinel og manuel rydning af uønskede arter, ikke mindst i etableringsfasen. Udvalgte og prioriterede overdrev tilpasses den ønskede naturtilstand og udvides, så der kommer større og ikke mindst sammenhængende natur til gavn for truede arter samt til glæde for den besøgende.

De fire overdrevstyper er meget forskellige i forhold til såvel brugsform,

landskabsform og geografisk placering, men to ting binder dem sammen: For det første har der oftest været meget kreaturgræsning i de inddragne områder, og for det andet ville de ikke have eksisteret uden menneskelig indblanding. Om et landskab er et naturlandskab eller et kulturlandskab, er ikke kun et interessant filosofisk spørgsmål. Landskabs- og landbrugshistorikere kan ved brugen af de forskellige begreber blive viklet ind i en politisk diskussion. I bogen *Overdrev – en beskyttet naturtype* udgivet af Skov- og Naturstyrelsen i 1998 argumenteres der for eksempel for, at overdrevene ikke bare er en halvkulturtype, men derimod har en kerne af ikke-kulturbetinget natur:

“Ved at vælge det kulturhistoriske ladede ord “overdrev” som betegnelse for naturtypen, har man flyttet fokus fra naturindholdet over på de kulturhistoriske aspekter. Man hører også hyppigt overdrev kategoriseret som en “halvkulturtype”. Et nøjere studium af forudsætningerne for overdrevsnaturen afslører imidlertid, at vel er naturtypen kulturpåvirket, og har i skiftende perioder været begunstiget af det menneskeskabte åbne landskab, men der har siden istiden været, og er stadig, en vigtig kerne af oprindelig – ikke kulturbetinget – natur (se kap. 3). Det er denne kerne som berettiger til betegnelsen naturtype.”³⁸

Henvisningen til kapitel 3 skyldes, at det her klargøres, at nogle af de særlige arter, som der i dag findes inden for de biologiske overdrev allerede fandtes efter istidens afslutning, samt at vilde dyr gennem græsning kunne medføre, at nogle pletter var skovløse, såfremt de geologiske forhold i forvejen var hæmmende for den ellers dominerende urskov.³⁹ Men selvom *overdrevsvegetationen* fandtes langt tilbage i tiden, er det jo ikke ensbetydende med, at *overdrevslandskabet* fandtes – i hvert fald ikke i den form, hvori den opretholdes i dag. Min have har sikkert en del græs og ukrudt, som ligeledes fandtes i landet efter istidens afslutning, men derfor kan jeg næppe påstå, at den har en kerne af ikke-kulturbetinget natur.

Debatten om overdrevene er præget af begrebsforvirring, og dette har måske været medvirkende til, at landbrugshistoriske og landskabshistoriske perspektiver til tider er blevet inddraget på en problematisk måde ved debatten om og beskrivelserne af de moderne biologiske overdrev. Det bedste ville være at indføre nye begreber, men det er praktisk talt umuligt, når først de gamle, om end problematiske, begreber har bidt sig fast i folks bevidsthed. Konklusionen i denne artikel må i hvert fald blive: De historiske overdrev var noget ganske andet end de moderne biologiske overdrev – selvom begge er skabt af os mennesker.

Noter

- 1 Danmarks Stednavne II, 1929 s. XV-XVI. ODS XV, 1934 s. 1247-1248, 1410
- 2 Grøntved, 1927
- 3 ODS XV, 1934 s. 1248
- 4 By- og Landskabsstyrelsen, 2009 s. 17
- 5 Bo Fritzboeger, 1998 s. 64
- 6 Berntsen, 1656 II. bog s. 36
- 7 Bo Fritzboeger, 2001 s. 312-318, 338-342
- 8 Peder Dam, 2009 s. 53-54
- 9 Peter Korsgaard, 2006 s. 71-73
- 10 Rtk. 431.12-16. Transskriberet og venligst udlånt af Bo Fritzboeger
- 11 www.digdag.dk
- 12 Rytterdistrikskort, udskiftningskort og matrikelkort er blevet gennemgået og hvis relevant digitaliseret i forbindelse med kortlægningen af Danmarks administrative inddeling 1660-2012, heriblandt ejerlav og sogne. Se www.digdag.dk.
- 13 Bo Fritzboeger, 1998 s. 64
- 14 Trap V 10, s. 388-392
- 15 De afgrænsede ejerlav cirka 1760 blev sammenkørt med den digitaliserede udgave af Videnskabernes Selskabs kort 1768-1772 (se www.hiskis.dk) for Sjælland i GIS, og den gennemsnitlige skovdækning i overdrevsområderne udregnet
- 16 DS II, 1929 s. 152-153. Gissel, 1977 s. 50, 129 ff
- 17 Gregor Levin & Bo Normander, 2008 s. 23-24
- 18 Ibid s. 19-26
- 19 Hans Henrik Bruun & Rasmus Ejrnæs, 1998 s. 8-9
- 20 Ibid, 1998 s. 12-15
- 21 Skov- og Naturstyrelsen, 1993 s. 24
- 22 Hans Henrik Bruun & Rasmus Ejrnæs, 1998 s.23-24
- 23 Ibid, 1998 s.22-23
- 24 Bo Fritzboeger, 2002 s. 1
- 25 By- og Landskabsstyrelsen, 2009 s. 17
- 26 Rasmus Ejrnæs et al., 2009 s. 62-74
- 27 Rasmus Ejrnæs et al., 2009 s. 73
- 28 www.naturstyrelsen.dk/Naturbeskyttelse/Naturprojekter/Projekter/Djursland/Overdrev/Projektomraader/Nordby_Bakker/
- 29 www.naturstyrelsen.dk/Naturbeskyttelse/Naturprojekter/Projekter/Djursland/Overdrev/Projektomraader/Nordby_Bakker/
- 30 www.b.dk/danmark/paa-det-yderste-overdrev

- 31 Peter Korsgaard, 2006 s. 135
 32 Trap V 7 s. 592
 33 I Bo Fritzbøger 2002 findes en kritisk gennemgang af mulige kilder til overdrev og græsområder de sidste 200 år
 34 DDO1954 fra www.kortal.dk
 35 www.kortal.dk
 36 Natura 2000-plan Nordby Bakker: 10
 37 www.kortal.dk. Det er for eksempel tilfældet for småskovstykker øst for Vestballegård, henholdsvis nord og syd for gården.
 38 Hans Henrik Bruun & Rasmus Ejrnæs, 1998 s. 30-52
 39 Ibid s. 30-52

Litteraturliste

- Berntsen, Arent (1656): *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*. København 1971.
- Bruun, Hans Henrik & Ejrnæs, Rasmus: *Overdrev – en beskyttet naturtype*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1998.
- By- og Landskabsstyrelsen: *Vejledning om naturbeskyttelseslovens § 3 beskyttede naturtyper*. Miljøministeriet, By- og Landskabsstyrelsen 2009.
- Dam, Peder & Jakobsen, Johnny: *Historisk-geografisk atlas*. Geografisk Selskab, København 2008.
- Dam, Peder: "Skovenes udbredelse før landboreformerne". *Landbohistorisk Tidsskrift*, nr. 2009-1, s. 51-88.
- Dam, Peder: *Det øvrige vi nyde: Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Landbohistorisk Selskab 2010.
- Danmarks Stednavne II: *Frederiksborg Amts Stednavne*. Stednavneudvalget, København 1929.
- Ejrnæs, Rasmus; Nygaard, Bettina & Fredshavn, Jesper R.: *Overdrev, enge og moser. Håndbog i naturtypernes karakteristik og udvikling samt forvaltningen af deres biodiversitet*. Danmarks Miljøundersøgelser 2009.
- Fritzbøger, Bo: *Det åbne lands kulturhistorie*. DSR Forlag 1998.
- Fritzbøger, Bo: *Kulturskoven – Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*. DSR Forlag 2001.
- Fritzbøger, Bo: *Rapport vedrørende udvikling af en metode til omregistrering af § 3-overdrev*. Upubliceret 2002.
- Gissel, Svend (red): *Hornsherred Undersøgelsen – Det nordiske Ødegårdsprojekt*. Landbohistorisk Selskab 1977.
- Grøntved, Johannes: "Formationsstatistiske Undersøgelser paa nogle danske Overdrev". *Botanisk Tidsskrift*, nr. 40, 1927, s. 1-71.
- Korsgaard, Peter: *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres an-*

- vendelse*. Dansk Historisk Fællesråd, København 2006.
- Levin, Gregor & Normander, Bo: *Arealanvendelse i Danmark siden slutningen af 1800-tallet*. Faglig rapport fra DMU nr. 682. Danmarks Miljøundersøgelser, Aarhus Universitet 2008.
- Natura 2000-plan 2010-2015 Nordby Bakker. Natura 2000-område nr. 58. Habitatområde H182*. Miljøministeriet, Naturstyrelsen 2011.
- ODS XV: *Ordbog over det Danske Sprog*, bd. XV. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1934.
- Skov- og Naturstyrelsen: *Vejledning om registrering af beskyttede naturtyper*. Skov- og Naturstyrelsen 1993.
- Trap V 7: *Trap Danmark*, 5. udgave, bd. 7: "Holbæk". Gads Forlag 1955.
- Trap V 10: *Trap Danmark* 5. udgave, bd. 10: "Bornholms Amt". Gads Forlag 1955.

Internetressourcer

www.digdag.dk
www.gst.dk
www.hiskis.dk
www.kortal.dk
www.naturstyrelsen.dk

Summary

The Danish term *overdrev* is discussed and the areas it specifies are mapped over time in this article. The meaning of the term shifts over time, but it can basically be described as grassland although it at first rather meant a grassland used commonly by farmers from several settlements/villages, and today denotes a specific type of grassland defined by a set of biological criteria.

Before the agrarian reforms around 1800, *overdrev* meant common grassland used by farmers from more than one settlement or village. It was typically very large and mostly wooded areas with large pastures and scattered wetlands, which was primarily located east of the Great Belt. It covered at least 6-7 % of the islands. On Funen, grasslands were typically smaller and subject to only one village, called calves gardens, or subject to only one individual farm. Due to lack of sources, Jutland is not included for this period.

During agrarian reforms around 1800, most of the *overdrev* disappeared by enclosure and the spread of individual farm-plots in the Danish agriculture. Furthermore many woods and grasslands were cultivated, and the areas of the original historic *overdrev* disappeared completely or were at least decimated. But on the other hand, the definition of the *overdrev* was broadened in the national statistics of the 19th century to include all grassland used by more

than one farmer. By this definition most *overdrev* existed in the northern part of Jutland. A significant decline from 4.5 % of the country in 1861 to 2.5 % in 1880 was partly due to cultivation and forest-planting and partly to the further emerging of individual farmer-plots.

During the early nature conservation debate in the 1920s and 1930s the term *overdrev* was redefined completely by botanists as dry, nutrient-poor grassland covered with specific types of plants. Based on this definition, parts of the few remaining historical *overdrev*, but mainly numerous small grazing plots scattered all over the country, were included into the terminology. Very few of the *overdrev* today have ever been a historical *overdrev*, and most of the historical *overdrev* are today cultivated land or forest. In the literature and in the media, the *overdrev* of today is often described as a reminiscent of *overdrev* from older times, but in fact the historical *overdrev* and the botanic defined *overdrev* are two very different things, with shifting meanings and spatial distribution over time.

Forfatterpræsentation

Peder Dam, født 1976. Kandidat i geografi og historie 2004 fra Roskilde Universitetscenter og ph.d. 2008 fra Afdeling for Historie på Københavns Universitet. Har blandt andet udgivet *Historisk Geografisk Atlas* 2008 sammen med Johnny Jakobsen samt monografien *Det øvrige vi nyde: Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet* fra 2010 samt artiklen *Skovenes udbredelse før landboreformerne* i dette tidsskrift 2009. Ansat på Dig-Dag-projektet (www.digdag.dk) 2009-2012 samt efterfølgende på et individuelt postdoc-projekt om bebyggelsesekspansion i vikingetid og middelalder (www.saxo.ku.dk/ekspansion), begge gange lokaliseret på Afdeling for Historie, SA-XO-Instituttet, Københavns Universitet.

Herregården i landskabet Udviklingen på grevskabet Knuthenborg 1840-1880

Grevskabet Knuthenborg har siden anlæggelsen af parken i 1860'erne tiltrukket sig stor opmærksomhed og været genstand for talrige beskrivelser og vurderinger. Eggert Christopher greve Knuths storslåede vision for stedet er blevet tolket som en mands anglofile drøm om et ægte herresæde, fostret midt i en højkonjunktur og mens herskabskulturen endnu stod i fuldt flor rundt på de danske herregårde. Imidlertid må den vidtstrakte park ikke vurderes som et isoleret fænomen frakoblet udviklingen i det øvrige grevskab. For at forstå arbejdet korrekt, må fokus bredes ud til den udvikling og styring af landbruget, som E.C. Knuths fader indledte, og som sønnen, via sine byggeaktiviteter her og i skovbruget, fik skabt en engelskinspireret ramme til. Denne artikel er resultatet af en større undersøgelse af det lollandske herregårdslandskab, som Museum Lolland-Falster iværksatte i perioden 2011-12.¹

Forhistorien

Grevskabet Knuthenborg blev oprettet i 1714 af Søster Lerche (1658-1723), enken efter geheimeråd Eggert Christopher von Knuth (1643-97), og bestod ved erektionsbrevets udstedelse af hovedgårdene Aarsmarke – der blev omdøbt til Knuthenborg – Maribo Ladegård og Havlækkegård, et større fæstegods på Lolland samt svigerdatteren Hedevig Ulrica Luxdorps (ca. 1690-1720) arv på Midtsjælland.² I 1738 blev de sjællandske besiddelser udskilt til fordel for den nyoprettede hovedgård Knuthenlund, som den første besidder af grevskabet, Adam Christopher greve Knuth (1687-1736), i 1729 havde opnået kongelig tiladelse til at etablere af Ugleholt Skov, en ældre skovridergård samt landsbyen Brekorpes fem fæstegårde.³

Ved indgangen til 1740'erne var grevskabet Knuthenborg samlet på Lolland. De næste årtiers arbejde fokuserede på at arrondere besiddelsen gennem løbende udskillelse af de fjernest beliggende ejendomme blandt andet ved mageskifter med nabogodserne.⁴ Som resultat af dette arbejde udgjorde grevskabet i begyndelsen af 1800-tallet, til forskel fra blandt andet grevskabet Christianssæde, en velarronderet besiddelse koncentreret omkring hovedsædet Knuthenborg og med fæstegodset primært placeret i Hunseby, Østofte og Stokkemarke sogne. G. Begtrup kunne i 1806, få år efter at Frederik greve Knuth (1760-1818) havde igangsat landboreformerne, med begejstring berette, at grevskabet Knuthenborg var “... et af de største og bedste Grevskaber i Dan-

mark”, blandt andet fordi “Grevskabet besidder den store Herlighed at have sine Ejendomme af 21000 Td. Land samlede”.⁵ Gennemførelsen af landboreformerne det næste årti med udskiftning og en række udflytninger af fæstegodset, indfredning af skovene samt omlægning af hoved- og forpagtergårdenes marker var omdrejningspunkt for grevens opmærksomhed. Ifølge provst Kofod-Anchers (1784-1867) vurdering – gengivet i landøkonom J.P. Hages beskrivelse fra 1844 – fik greven arbejdet gennemført forbilledligt, så det

“... ansees i Almindelighed for at være vel udført, med en ret god Figur af de fleste Gaardslodder, og Gaardene, – hvis Jorder i Almindelighed ere samlede – ere sædvanligviis godt beliggende for Lodden; hvor Skov grændser til har Læ af denne ofte bestemt Gaardens Beliggenhed”.⁶

Arbejdet med reformernes gennemførelse lagde beslag på store summer, og det blev nødvendigt for F. Knuth af flere omgange at ansøge om tilladelse til at optage lån i grevskabet, blandt andet i 1806 hvor han søgte om et lån på 100.000 rigsdaler.⁷ I ansøgningen fremhævede han omfanget af arbejdet med udskiftningen, der til dato omfattede 126 gårde, hvoraf de 50 var udflyttet og opført på ny. Dertil kom opførelsen af en ny hovedbygning samt flere byggerier på en række af grevskabets forpagtergårde, der alle grundet forfald trængte til fornyelse og reovering.

F. Knuth var den første greve, der tog fast ophold på Knuthenborg. Siden midten af 1700-årene havde stedet kun været benyttet i kortere perioder, hvilket uden tvivl havde sat sine spor i den gamle hovedbygning. I 1802-07 blev den derfor delvist erstattet af en enkel hovedbygning med to sidefløje, hvoraf den østre, der vendte ind mod den ældre avlsgård, blandt andet indeholdt en skriverstue delt i to med en tværgående skranke med sortmalede sprosser.⁸ Her arbejdede den ene af grevskabets to forvaltere, mens den anden holdt til på Bandholmgård umiddelbart vest for hovedsædet. Som det fremgår af fæstebrevene for årene omkring 1800, var grevskabet administrativt opdelt i en vestre og østre del bestyret af hver en forvalter under opsyn af godsinspektøren, der alene var eksternt tilknyttet og normalt holdt til i den nærliggende købstad.⁹

I 1818 døde F. Knuth, og grevskabet blev grundet arvingens unge alder sat under en længerevarende administration, der sammen med den generelle landbrugskrise i perioden medførte en stagnation af udviklingen og ikke mindst af de videre tiltag i forhold til reformarbejdet. Først i 1837 kunne barnebarnet, Frederik Marcus greve Knuth (1813-1856), endelig tage over og dermed indlede den transformering, som er denne artikels omdrejningspunkter.¹⁰

Figur 1. Knuthenborg som de fleste kender stedet i dag med den nuværende hovedbygning, enkesædet fra 1864-66, i forgrunden og Bandholm havn i baggrunden. Foto: Finn Brasen 2011, Museum Lolland-Falster.

En strukturel omlægning

Med F.M. Knuths overtagelse indledtes en rivende udvikling på grevskabet, der ikke blot fulgte op på farfaderens landboreformer, men som skulle udvirke en strukturel forandring på Knuthenborg med en opkvalificering af forpagtergårdssystemet på bekostning af fæstegodset. Omlægningen blev desuden startskuddet til en voksende centralisering og styring af administrationen, ligesom nye indtægtskilder, særligt ved grevskabets ladeplads i Bandholm, blev opdyrket.

En forudsætning for transformeringen af grevskabet var *Bevilling for Besidderen af Grevskabet Knuthenborg til at bortarvefæste de under Grevskabet hørende Bøndergaard*¹¹ som Christian VIII 12. marts 1845 bevilligede F.M. Knuth, der som den første lensbesidder siden slutningen af 1700-tallet opnåede tilladelse til afhændelse af sit fæstegods til arvefæste. I første omgang fokuseredes i særlig grad på afhændelsen af fæstegårdene, men ved indgangen til

det nye årti begyndte grevskabet også at sælge husmandssteder og ubebyggede lodder i landsbyerne. Af *Knuthenborg Birk Koncept for Real-Panteregeister 1852-1859* fremgår det, at F.M. Knuth i denne periode skilte sig af med hen ved 80 huse, tre møller og 36 ubebyggede grunde fordelt på alle grevskabets landsbyer med en overvægt af huse i randområderne.¹²

Frasalget af fæstegodset lod sig gennemføre på grevskabet, idet F.M. Knuth samtidig havde påbegyndt en afløsning af hoveriet på forpagtergårdene, der i takt med forpagtningskontrakternes fornyelse forsvandt. Mens der endnu i 1830'erne blev ydet hoveri på flere af forpagtergårdene, havde nye tider meldt sig i 1840'erne. I forpagtningskontrakten for Havløkkegård fra 1849 blev der dette år med håndskrift indført, at "*Til Havløkkegaard forrettes intet Hoveri hverken af Gaard eller Huusmænd*".¹³ Tre år senere blev der ved bortforpagtningen af Knuthenlund noteret, at forpagteren for det hoveri, som de tilknyttede husmænd udførte, og som endnu ikke var blevet afløst, skulle betale grevskabet 12 skilling pr. ugedag og 36 skilling på høstdage.¹⁴ Det tyder således på, at F.M. Knuth tilstræbte, i overensstemmelse med de generelle tendenser i perioden, at afvikle alt hoveri på forpagtergårdene i årene efter den kongelige bevilling var givet, og at forpagterne under ingen omstændigheder skulle påregne at have gratis arbejdskraft til rådighed mere.

Den kongelige bevilling til afhændelsen af fæstegodset tilførte ikke kun en stor kapital til grevskabets fideikommiss,¹⁵ men gav samtidig også tilladelsen til at forøge jordtilliggende på de tilbageværende forpagtergårde. Oprettelsen af Pårupgård i 1845 – den første sending byggematerialer fra grevskabets nyoprettede teglværk i Bandholm blev sendt hertil dette år¹⁶ – skal ses som en anden motivation til afviklingen af det underliggende fæstegods. Den kongelige bevilling gav nemlig særskilt F.M. Knuth mulighed for at benytte den fideikommisskapital, der ville opstå ved bortsalget, til "*... med Vor nærmere allerhöieste Approbation at anvende Capitalen eller en Deel af samme til Indkjøb af Jordegods...*".¹⁷ Mens der til Pårupgård, som opstod ved sammenlægning af en række fæstegårde, i første omgang blev samlet lidt over 193 tdr. land, blev forpagtergården Vårskovs tilliggende udvidet fra i 1838 at have omfattet 162 tdr. land ager og 46 tdr. land eng til i 1856 at udgøre 230 tdr. land ager og 25 tdr. land eng.¹⁸ Udvidelsen af forpagtergårdenes jorder skete etapevis, som det fremgår af den første forpagtningskontrakt for Pårupgård, gældende fra 1847, hvor det understregedes i § 11, at grevskabet forbeholdt sig ret til løbende at lægge ny jord til gården, som forpagteren var pligtig til at svare årlige afgifter af.¹⁹ Den etapevise udvidelse kom til at præge de senere nyoprettede forpagtergårde, særligt efter at loven af 1861, der gav tilladelse til inddragelse af en del af fæstegodset ved bortsalg, satte yderligere skub i udviklingen.²⁰ Vårskovs udvidelse skete imidlertid ikke alene på tidligere fæstegårdsjorders bekostning.

Figur 2. Forsiden på den trykte Bevilling for Besidderen af Grevskabet Knuthenborg til at bortarvefæste de under Grevskabet henhørende Bøndergaarde. Vedlagt regnskabet for dræning af Pårupgård 1866. Rigsarkivet.

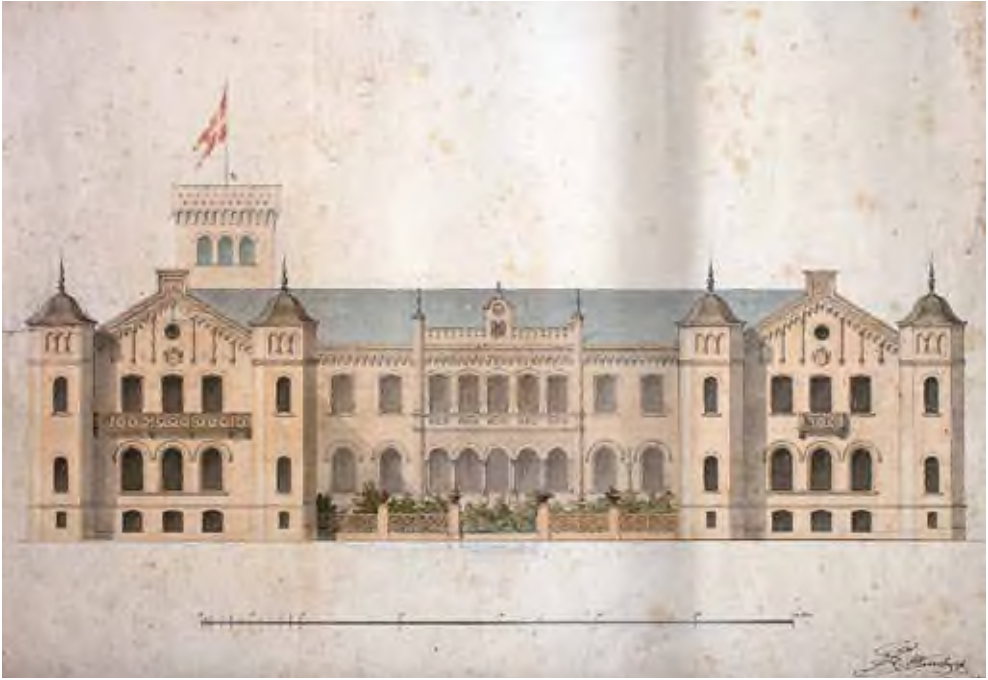
Parallelt med at grevskabets forpagterjorder blev udvidet, blev den mindste forpagtergård – den tidligere forvalterbolig Bandholmgård – nemlig nedlagt. I 1846 blev den gamle “... simple Forpagterbygning...”²¹ nedrevet, og mens jorderne blev fordelt mellem Vårskov og hovedsædets avlsgård, rejstes på gårdens plads en ny skovridergård.

Til trods for at F.M. Knuths afhændelse af fæstegodset primært fokuserede på grevskabets randområder, og at han i årene efter fik udvidet de tilbageværende forpagtergårdes jorder, så undgik Knuthenborg alligevel ikke en fysisk opbrydning af besiddelsen i større sammenhængende enklaver spredt ud som øer i det store bondeland. Imellem grevskabets skovområder og forpagtergårdsjorder kilede de selvstændige bøndergårdsjorder sig nu ind og slørede gennem en selvstændig forvaltning af beplantningen i markerne og vedligeholdelse af gårdenes bygninger tidligere tiders sammenhæng og ensretning i landskabet. Fra, gennem fæstevæsnet og de administrative beføjelser, som påhvilede grevskabet, at have styret og underlagt sig landskabet var Knuthenborg nu reduceret til store sammenhængende jordområder uden fysisk forbindelse til hovedsædet.

Produktion og styring

F.M. Knuths voksende fokus på forpagtergårdene satte sig ikke kun igennem i forøgelsen af deres jordtilliggende. På flere af de udvidede forpagtergårde blev i 1840'erne rejst nye avlsbygninger og stuehuse forsynet med mejerirum som på Vårskov, hvor en del af underetagen i den nyopførte forpagterbolig blev indrettet til mælkekælder.²² Endnu omkring 1850 fastholdtes en produktionsform på forpagtergårdene med rødder tilbage i 1700-tallets flerstrengede landbrugsproduktion med dyrkning af hvede, byg og rug i markerne og et større kvæghold i avlsgården med henblik på hollænderi.

Trods fastholdelsen af denne praksis spores svage træk til omlægning af produktionen i disse år blandt andet i grevskabets driftsplaner for Havløkkegårds jorder, der fra et specifikt krav om dyrkning af hvede i 1820'erne i 1850'erne lod det være op til forpagteren selv at vurdere, om han ønskede at dyrke hvede i den mark, som efter driftsplanens dessiner skulle udlægges med vintersæd.²³ Samme tendens lader sig også aflæse på Knuthenlund, hvor der i forklaringen til driftsplanerne blandt andet stod skrevet, at "*Ved 'Vintersæd' forstaaes Rug eller Hvede efter Forpagterens eget Valg*".²⁴ Tages driftsplanerne for forpagtergårdenes marker generelt i betragtning, tegner der sig, dette til trods, alligevel et billede af en fastholdelse af driftsformen i perioden, der ikke i væsentlig grad skilte sig ud fra praksis få årtier før. Driften var, som det blandt andet fremgår af driftsplanerne for Knuthenlunds ti marker fra 1835 og til 1886, næsten identisk igennem hele perioden, når der altså ses bort fra en åbning i forpagterens valg mellem de forskellige vinter- og vårafgrøder. Det store korneventyr, som i årene omkring 1860 toppede, og som på Knuthenborg medførte en stor eksport fra den nyanlagte havn i Bandholm, var for grevskabets vedkommende ikke baseret på en hvedeproduktion på forpagtergårdene, men derimod på byg- og rugleverancerne fra disse, der sammen med et pengebeløb

Figur 3. Arkitekt Winstrups udkast til en ny hovedbygning fra 1850'erne. Den venstre fløj nåede at blive opført, før planerne blev opgivet med E.C. Knuths overtagelse af grevskabet Knuthenborg.

udgjorde forpagtningsafgiften. Kun på hovedsædets avlsgård skulle forpagteren i 1850, foruden et pengebeløb på 3.950 rigsdaler årligt, svare en del af sin forpagtningsafgift i hvede – 100 tdr. – der sammen med et lignende antal tønder rug, byg og havre skulle betales for de 565 tdr. land ager og 112 tdr. land eng, som hørte under avlsgården.²⁵

Når kun avlsgården skulle levere en del af sin afgift i hvede, hænger det formentlig sammen med det imponerende kvæghold, der her blev holdt i sammenligning med de øvrige forpagtergårde. Mens der på Maribo Ladegård, hvis tilliggende i 1851 udgjorde 455 tdr. land ager, fandtes en besætning på 80 køer, og der på Havlækkegård var 53 køer opstaldet, så talte besætningen på avlsgården samtidig 160 køer. På mindre end tre år var antallet vokset hertil fra 140 køer.²⁶ Udviklingen skal ses som udtryk for en begyndende omlægning af avlsgårdens drift med henblik på produktion af kødkvæg, der samtidig gav god gødning til hvedemarken. Ved den offentlige auktion i 1848 på Maribo Råd-

hus "... over Avlingen og Hollænderiet på Knuthenborg Hovedgaard..." omtales mejeridriften endnu.²⁷ Året efter brændte avlsgården, hvorefter mejeriet ikke længere omtales i de efterfølgende forpagtningskontrakter. Omlægningen af kvægavlen til opdræt af kødkvæg fandt ikke kun sted på Knuthenborg, men blev også uden større succes forsøgt på det nærvæd liggende grevskab Hardenberg, hvor J.P. Hage i 1844 kunne berette, at "*Til flere forskjellige Tider er her ved Grevskabet (Hardenberg) gjort Forsøg med at fede Stude, men det har ikke betalt sig*".²⁸

Medførte udvidelsen af jordtilliggenderne ikke en større produktionsomlægning på forpagtergårdene, så oplevede disse gårde på anden vis de nye tider på grevskabet gennem blandt andet skærpet opsyn med og indblanding i driften. I 1853 pålagde F.M. Knuth godsinspektøren, assisteret af materialeforvalteren, en årlig inspektion af grevskabets underliggende forpagtergårde "*For at jeg til enhver Tid kan have Sikkerhed for, at de 8 Forpagtergaarde paa Grevskabet bestandigt holdes forsvarlig ved lige...*".²⁹ Inspektionen skulle omfatte en gennemgang af forpagtergårdenes bygningsmasse, ligesom det skulle sikres, at forpagtningskontraktens krav til drift og vedligehold blev overholdt. Godsinspektørens iagttagelser skulle indføres i en dertil købt protokol, som "*Hvert aar 1. Juni bliver [...] at forevise mig, hvis jeg er tilstede paa Knuthenborg...*".³⁰ Grevens ordre til godsinspektøren vidner om grevskabets voksende fokus på forpagtergårdene, som også afspejlede sig i de efterhånden standardiserede og maskintrykte forpagtningskontrakter, som forpagterne forsynedes med, afstemt efter de enkelte gårdes individuelle forhold. Desuden afspejler grevens ordre også forsimplingen i den administrative opbygning, der voksede frem på grevskabet parallelt med opkvalificeringen af forpagtningsvæsnet.

En administration tager form

I takt med at Knuthenborg afviklede fæstegodset, koncentrerede grevskabet de tilbageværende ansatte omkring hovedsædet, hvor der i stigende grad blev stillet embedsboliger til rådighed. Mens lønningslisterne fra 1830'erne ikke røber tilstedeværelsen af embedsboliger på Knuthenborg, forholdt det sig helt anderledes ved indgangen til 1860'erne, efter at F.M. Knuths omlægning var gennemført.³¹ Foruden godsforvalteren og skovrideren havde godsinspektøren, gartneren og en række skovfogeder nu fået friboliger.

Som tidligere nævnt fik skovrideren i slutningen af 1840'erne stillet en ny skovridergård til sin disposition ikke langt fra godsforvalterens bolig i den ældre bindingsværksbygning Mariesminde. Strukturen med to forvaltere var omkring 1820 afviklet til fordel for en mand på posten, der nok havde sit kontor og sin gang i hovedbygningens sidefløj, men som boede på afstand af hovedsædet i en mindre embedsbolig. Godsforvalteren var nu alene embedsmand på

grevskabet og havde derfor ikke andre embeder eller et landbrug knyttet til sig, som det ellers havde været normen tidligere for en del af Knuthenborgs ansatte.³² Det manglende landbrug medførte blandt andet, som det fremgår af forpagtningskontrakten for hovedsædets avlsgård i 1848, at godsforvalteren måtte forsynes med leverancer fra forpagteren, deriblandt 14 kander mælk dagligt fra 1. maj til 1. november samt foder og halm til hesten.³³ Ved fornyelsen af kontrakten tre år senere var det nu ikke længere godsforvalteren, men derimod godsinspektøren, der skulle modtage den megen mælk. I stigende grad tog godsinspektøren over – også i forhold til forvalterens mere håndgribelige opgaver.

Godsinspektøren, hvorunder godsforvalteren hørte, havde endnu ikke ved folketællingen i 1850 en embedsbolig på grevskabet.³⁴ Han boede på sin egen gård i landsbyen Anderstrup uden for Maribo. Da der i hans husholdning dette år kun var en enkelt staldkarl at finde, tyder det dog på, at det ikke var af eget landbrug, godsinspektøren ernærede sig, men derimod som godsforvalteren alene gennem sin stilling på grevskabet. Hvornår han flyttede ind på Knuthenborg vides ikke med sikkerhed, men formentlig kort efter i forbindelse med opførelsen af en ny avlsgård, efter at den gamle i 1849 brændte. Som symbol på ændringen i arbejdsfordelingen mellem de to embeder flyttede godsinspektøren ind i den nyopførte forvalterbolig – omtalt således i lønningslisterne fra 1861-62³⁵ – mens forvalteren blev boende i det gamle Mariesminde.

Frasalget af fæstegodset skulle igennem 1840'erne ændre på godsinspektørens rolle. Fra primært at være en juridisk og økonomisk rådgiver for greven i begyndelsen af 1800-tallet, fik han i stigende grad pålagt mere konkrete opgaver som blandt andet det årlige tilsyn med forpagtergårdene. Som konsekvens af arbejdsbyrdens formindskelse for forvalterne, i takt med at opsynet og styringen af fæstevæsnet blev kraftigt reduceret, blev deres opgaver etapevis afviklet for i begyndelsen af 1860'erne helt at blive udfaset til fordel for godsinspektøren, der fra da af alene varetog den daglige styring af grevskabet. Ændringen i embedernes arbejdsopgaver giver sig også til kende i materialeforvalterens stilling. Mens han endnu i 1820'erne modtog den fyrstelige løn af 500 rigsdaler – 200 rigsdaler mere end godsinspektøren modtog – så var lønnen faldet til 240 rigsdaler i 1861, mens godsinspektørens løn modsvarende steg. I folketællingen fra 1850, da materialeforvalteren var flyttet på egen gård uden for Bandholm, berettes, at han primært levede af landbruget.³⁶ Hvervet som materialeforvalter på grevskabet var altså i 1840'erne, efter at en stor del af fæstegodset var udflyttet og afhændet, ikke som godsinspektøren længere en fuldtidsbeskæftigelse, men et hverv der kunne gå i spænd med driften af et landbrug.

Nye indtægtskilder

F.M. Knuths omlægning af grevskabet medførte ikke blot et udbygget forpagtningsvæsen og en begyndende omlægning og topstyring af grevskabets embedsværk. Transformeringsen af den fædrene arv fra et klassisk fæstegods til en moderne virksomhed kastede også en række initiativer af sig ved ladepladsen i Bandholm, som greven løftede op fra en halvsøvnig landsby til en moderne industrihavn. Allerede i 1822 var der her anlagt en skibsbro, som F.M. Knuth i 1841 valgte at udbygge til en egentlig havn, delvist finansieret gennem bropenge for de anløbende skibe.³⁷ Arbejdet med havnen i Bandholm blev i årene efter fulgt op af en række nye initiativer i byen. Et skibsværft blev anlagt sammen med jernstøberiet Frederiksminde, ligesom et bageri i 1842 åbnede i byen – ifølge J.P. Hage med henblik på eksport.³⁸ Forædlingen af landbrugets produkter var under udvikling – også hvad angår mejeriprodukter, som J.P. Hage dog bemærkede, at “... *Kjøbmændene her ere utilbøielige til at handle med disse Artikler, hvilke derfor fra Hovedgaardene for største Delen forsendes til Kiel og Kjøbenhavn.*”³⁹

Holdt de lokale købmænd igen med handlen med smør og ost, forholdt det sig anderledes med kornhandlen, der omkring 1860 nåede sit klimaks. Sammen med udførslen af egebark fra grevskabets skove udgjorde kornet på dette tidspunkt de vigtigste eksportvarer i Bandholm.⁴⁰ Med økonomisk støtte til opførelse af pakhuse i byen – hvoraf flere ligefrem blev opført eller erhvervet af greven med henblik på udlejning⁴¹ – forsøgte F.M. Knuth at understøtte den livlige handel og aktiviteterne i området, der kunne bidrage til at afstive Bandholms position som eksportknudepunkt på Lolland. Nybygningen af et toldsted i 1841 vidner yderligere om bestræbelserne på at skabe de rette rammer for denne position, der med de anløbende skibe kastede en stor indtjening af sig til grevskabet. At bestræbelserne i Bandholm ikke var forgæves, ses allerede få år efter anlæggelsen, da blandt andet dampskibet Caledonia i 1845 på turen mellem København og Kiel valgte at lægge ruten forbi Bandholm. Efter tidligere at have lagt til ud for Ravnsborg Bakker, blev ombordstigningen nu betydeligt lettet, samtidig med at Bandholms position som en af Lollands vigtigste havne og knudepunkter blev understreget.

Arbejdet med omlægningen af grevskabets jorder og fokuseringen på nye indtjeningsmuligheder blev, som det var tilfældet på mange af Lollands herregårde i perioden, også fulgt op af en fornyet bygningsmasse på hovedsædet.⁴² Ved indgangen til 1850'erne kunne F.M. Knuth endelig kaste sig over fornyelsen af hovedbygningen. Den skulle ikke blot afspejle de gode tider på grevskabet men også give grevefamilien en moderne og komfortabel ramme om dens tilværelse på Lolland. Allerede få år efter salget af fæstegodset var be-

Figur 4. Den monumentale Maglemerport ind til parken repræsenterer med sit stejle, franskinspirerede skifertag og sin barokke portindfatning arkitekt Sibberns historicistiske leg med stilarterne. Foto: Finn Brasen 2011, Museum Lolland-Falster.

gyndt, var ideen om fornyelsen fostret og kontakten til arkitekt Laurits Albert Winstrup (1815-89) etableret. Arkitekten, der på samme tid arbejdede med ombygningen af grevens gård i København, udarbejdede i 1847 ikke blot et udkast til den nye hovedbygning, men også skitserne til fornyelse af Havlækkegård og Bandholm – sidstnævnte formentlig den nye skovridergård.⁴³ Mens arbejdet på Havlækkegård forblev på tegnebrættet, kunne opførelsen af Winstrups tyskinspirerede hovedbygning på Knuthenborg med ottekantede hjørnetårne og lav tagrejsning i begyndelsen af 1850'erne endelig påbegyndes. I 1848 var i forpagtningskontrakten fra hovedsædets avlsgård noteret, at grevskabet forbeholdt sig ret til at indtage små stykker af markerne enten til indretning af et teglbrænderi eller til henlæggelse af byggematerialer – et forbehold der uden tvivl sigtede på den nye hovedbygningens opførelse.⁴⁴ Grundstenen til den vestre fløj blev imidlertid først nedlagt nogle år senere, efter at F.M. Knuth havde

opnået tilladelse til optagelse af et lån på 108.000 rigsdaler i grevskabets fideikommiss.⁴⁵

Parallelt med arbejdet på hovedbygningen blev genopførelsen af den nedbrændte avlsgård indledt. Branden i 1849 var muligvis den direkte årsag til, at arbejdet med hovedbygningen for en tid måtte udskydes. Karakteristisk for udviklingen i herregårdsbyggeriet i perioden blev hovedbygning og avlsgård nu fysisk adskilt.⁴⁶ Som det var kendetegnende for hovedbygningens indretning, så blev også avlsanlægget, bygget til kødkvæg, præget af de nye tider med moderne indslag. Blandt andet i gårdens situationsplan, der foregreb en ny måde at skabe forbindelse mellem staldene og laden, og som grevskabets senere arkitekt Tvede kopierede i sit konkurrenceforslag til moderne avlsbygninger i 1857. Her bemærkede dommerkomiteen, at måden hvorpå Tvede havde forenet staldene med laden “... *vel ikke er aldeles ny – det samme er navnlig udført paa Knuthenborg; den er imidlertid saa afvigende fra det Sædvanlige, at den neppe vil kunne Andet end opvække endeel Betæneligheder hos praktiske Landmænd*”.⁴⁷

I årene efter skred arbejdet med hovedbygningen fremad. Trods fugt i en række værelser i den nye fløj, som forhindrede maleren i det videre arbejde, beskrev Winstrup i november 1855 opførelsen som værende godt i gang.⁴⁸ Alligevel skulle hovedbygningen aldrig blive fuldført. Otte dage inde i det nye år i 1856 døde F. M. Knuth i København, og det videre arbejde med omlægning af grevskabet og opførelse af hovedbygningen gik i stå. Arvingen, Eggert Christopher greve Knuth (1838-74), var endnu ikke 25 år gammel, og grevskabet blev derfor sat under foreløbig administration, indtil han opnåede myndighedsalderen.

En iscenesættelse påbegyndes

29. oktober 1863 kunne den unge greve omsider fejre sin 25 års fødselsdag i Frankrig, hvor han opholdt sig undervejs på en flerårig udlandsrejse. På Lolland blev fødselsdagen markeret i grevskabets sogne med uddeling af pengegaver, der samtidig tilkendegav, at E.C. Knuth nu havde nået myndighedsalderen og dermed kunne overtage sin fædrene arv.⁴⁹ Hjemvendt efter rejsen gjorde han i maj året efter endelig sin entré på Knuthenborg, der i de efterfølgende år drastisk skulle ændre karakter gennem omlægning af parken og opførelse af en ny bygningsmasse i landskabet. Med afsæt i faderens bestræbelser på at transformere grevskabet til et moderne forpagtningssystem videreførte den unge greve arbejdet med at oprette nye forpagtergårde, udvide de eksisterende samt etablere en synlig hierarkisk struktur for de ansatte. Mens faderen havde etableret en ny struktur i styringen af produktionen og driften i landbruget, så satte sønnen ind på at skabe de rette fysiske rammer for faderens omlægning. Hurtigt efter overtagelsen kastede han sig ud i en omsiggribende byggeaktivitet, der

havde udgangspunkt i en anglofil fascination, og som med en uhørt konsekvens blev gennemført i årtierne efter, hvor rammerne om grevskabets embedsværk og drift blev skabt med fokus på synlighed og iscenesættelse. Ikke ulig byggeriet i den industri, der i perioden opbyggedes rundt om i landet, og som gav anledning til opførelsen af hele samfund med embedsboliger, ældrehjem og funktionærhuse, som det endnu blandt andet opleves ved Brede Værk i Nordsjælland, påbegyndtes arbejdet på Knuthenborg. Aktiviteterne tiltrak sig allerede i deres samtid opmærksomhed, blandt andet i F.R. Friis' historisk-topografiske beskrivelse af Lolland fra 1872, hvor gennemgangen af Knuthenborg giver læseren en klar fornemmelse af arbejdets omfang, særlig ved hovedsædet

“... Halvdelen af den ældre Hovedbygning er nedreven, og den nye er ikke paabegyndt. Den af den sidst afdøde Greve i Aaret 1855 opførte Fløi vil heller ikke blive staaende. Det til Parkanlæg bestemte Areal, der omfatter en stor Deel af Knuthenborgs Jorder samt af de til forhenværende Bandholmgaard (i Østofte Sogn) hørende Jorder, er tilligemed Gaardens Marker og Enge indfredet med en 3 Allen høi Muur af kløvet Granitsteen. Af selve Parken er et stort Stykke aaben Slette og Skov indhegnet til Dyrehave. Til den med Steenmuur omgivne Park føre to store Indkjørselsporte, af hvilke især den ved Bandholmveien er anseelig. I Parken findes flere smukke nye Bygninger, opførte af røde Muursteen med Sandsteensforsiringer, efter Sibberns Tegninger. En af disse Bygninger, paa to Etager med Taarn og kobberbekædt Spir, kaldes “Enkesædet ved Bandholm”, og er opført i Aarene 1865-66, paa Grunden af den forhenværende Bandholmgaard. Af to lidt senere opførte Bygninger beboes den ene af Skovrideren, og den anden, der ligger i en sjelden Samling af store, gamle, fritstaaende Ege, af Godsinspecteuren”.⁵⁰

Bemærkelsesværdigt for E.C. Knuths arbejde er den usentimentale tilgang til blandt andet faderens byggerier, han lagde for dagen. Med ønsket om selv at præge de fysiske rammer for faderens nye struktur igangsatte han en nedrivning af de seneste årtiers bygninger – fra den nyopførte skovridergård over den nyanlagte avlsgård og til den endnu ikke fuldførte hovedbygning. Hovedsædet blev bogstavelig talt ryddet for bygninger for at give plads til en storslået park og en række embedsboliger, der tilsammen skulle sætte scenen for den tilrejsende på dennes vej frem mod det nye hovedsæde, som E.C. Knuth samtidig fik udarbejdet planer for. Påvirket af tidens begejstring for det nye, komfortable og moderne – og inspireret af de oplevelser, som han havde haft under sit halve års ophold i England i 1861 – udvikledes ideen om på lollandsk grund at skabe et storslået engelsk herresæde.⁵¹ Ikke kun med henblik på at sætte rammerne

Figur 5. Høje Målebordsblad fra 1890'erne over Nordlolland med placering af grevskabs forpagtergårde i perioden 1837 til 1880. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

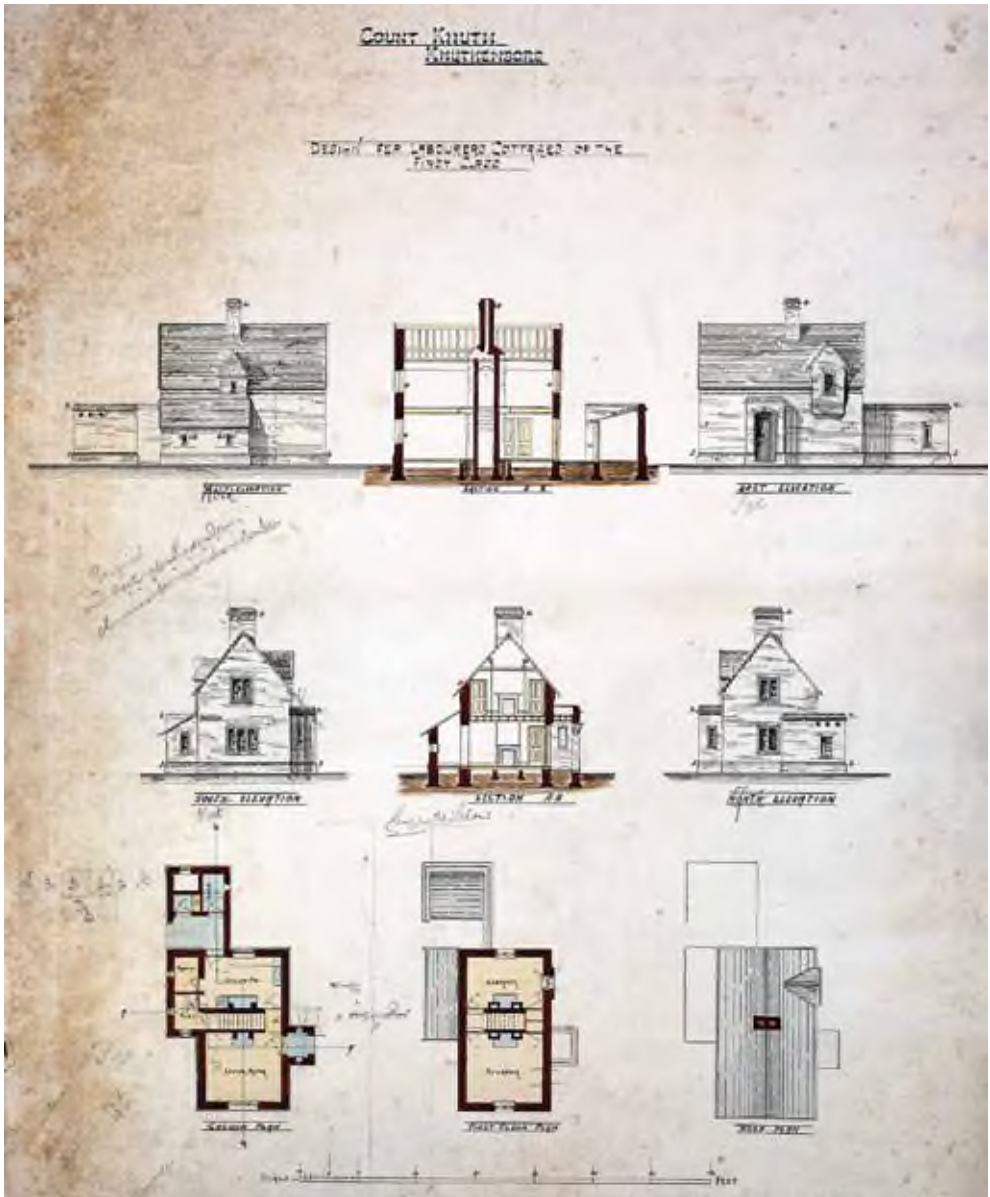
for en herskabelig tilværelse for greven, men også for at underlægge sig sine omgivelser med vidtstrakte marker, storslåede udsigter og spredt bebyggelse.

E.C. Knuths planer fokuserede i første omgang på hovedsædets umiddelbare omgivelser. Tre år efter hans overtagelse af grevskabet påbegyndtes den hen ved 7,2 kilometer lange kampestensmur, der ikke blot skulle omslutte den store nyanlagte park – efter tegninger af den engelske landskabsarkitekt Edward Milner (1819-84) – men som også skulle værne om hovedsædets avlsgård samt en række af grevskabets nye embedsboliger.⁵² De mange nybyggerier blev opført efter tegninger af arkitekt Henrik Steffens Sibbern (1826-1901), der forud for arbejdet på Knuthenborg blandt andet havde stået bag ombygningen af hovedbygningen på Tølløse (1859) og leveret tegninger til den engelskinspirerede gotiske hovedbygning på Krabbesholm i Hornsherred (1853). Det var således en erfaren arkitekt udi kunsten at opføre moderne hovedbygninger, E.C. Knuth

tilknyttede. På Knuthenborg skulle Sibbern endnu engang bevise, at han kunne forene fortidens stilarter i en historicistisk leg med dansk renæssance, fransk barok og engelsk tudorstil i overensstemmelse med bygherrens særlige ønsker. Ved opførelsen af de nye bygninger blev der i første omgang lagt særlig vægt på portene ved to af hovedsædets tre præsentable ankomstveje og embedsboligerne, der foruden at bibringe anlægget et engelsk udtryk yderligere fastslog den igangsatte centralisering af grevskabets embedsværk omkring hovedsædet. Ved ikke blot fysisk at samle grevskabets højest placerede medarbejdere i embedsboliger i parken, men også ved i byggeriets udsmykning at skabe en let afkodelig hierarkisering, der understregede Knuthenborgs ansattes placering mellem greven og verden uden for muren, skabte E.C. Knuth med sit byggeforetagende rammer, der afspejlede styringen af de vidtstrakte besiddelser. I parken fik skovrideren i 1867 igen udleveret nøglerne til en ny skovridergård, udsmykket med gevir i cement, mens godsinspektøren året efter kunne indtage sin nyopførte embedsbolig i to etager med høje gavle og et lille karnaptårn, der tydeligt underordnede sig det projekterede hovedsæde og nyopførte enkesæde, men som samtidig hævdede sin plads i forhold til parkens øvrige bebyggelse.

Sammenholdes byggeriet med lønningslisterne fra 1868-69, fremgår det tydeligt, at grevskabets mest betroede medarbejdere nu alle havde fået friboliger på hovedsædet eller for skovens folk i umiddelbar nærhed af de skovområder, hvortil de var knyttet.⁵³ Kun birkedommeren og materialeforvalteren havde ikke fået en bolig stillet til deres rådighed som det også var tilfældet for skovløber Christian Ditlev, der "*Indtil Bolig kan faaes betaales for hans Huusleie 4 rigsdaler om Halvaaret*".⁵⁴ Friboliger var således blevet en del af aflønningen, samtidig med at de bidrog til at strukturere og hierarkisere de forskellige embeders indbyrdes placering. Når birkedommeren ikke fik stillet bolig til rådighed, skal det formentlig ses som udtryk for hans embedes status på grevskabet. Til trods for, at embedet reelt var afskaffet med Knuthenborg Birks nedlæggelse i 1861, modtog den gamle birkedommer endnu 400 rigsdaler årligt "*... for hans Embedstid*".⁵⁵ Formentlig som udtryk for grevens velvillighed og som aflønning for de småopgaver, som birkedommeren fik tildelt som ved synsforretningen på Maribo Ladegård året efter retskredsens nedlæggelse.⁵⁶

Da byggeaktiviteterne inden for parkmuren i begyndelsen af 1870'erne, når der ses bort fra selve hovedsædet og enkelte mindre byggerier, var bragt til ende, flyttede E.C. Knuth i stigende grad opmærksomheden fra parkens centrale embedsbygninger ud til parkens randområder og derfra videre ud i det omkringliggende produktionslandskab. På samme tid blev arkitekt Sibbern skiftet ud, formentlig på grund af byggeriets ændrede karakter fra præsentable embedsboliger til mere underordnede tjenestehuse. I første omgang med den engelske arkitekt J. Austin Hayes fra firmaet Whelan and Hayes i London,

Figur 6. "Design for Labourers Cottages of the first Class" udført af arkitekt J. Austin Hayes fra firmaet Whelan and Hayes i London. Tegningen kom til at danne forlæg for den østlige portnerbolig rejst af arkitekt Tvede. Foto: Finn Brasen 2013, Knuthenborg.

men kort derefter med arkitekt Frederik Vilhelm Tvede (1826-91), der fra begyndelsen af 1870'erne blev grevskabets faste arkitekt efter at have fungeret som både konduktør på en række byggerier udført efter Hayes' tegninger og som selvstændig arkitekt.

I Knuthenborgs tegningsarkiv findes flere skitser udført af den engelske arkitekt til blandt andet portlågerne og portnerboligerne ved den sidste af parkens præsentable ankomstsveje, Snapindporten, og til "*Labourers Cottages of the first Class*" og "*... of the second Class*".⁵⁷ Mens portnerboligerne ved Snapindporten blev opført med dekorative facader i kampesten og forsynet med små tårne og karnapper, blev kun et af arbejderhusene rejst og dette som en teglstensmuret portnerbolig ved den østlige indgang i muren ind til avlsgårdens marker.⁵⁸ Den engelske arkitekt leverede desuden tegningerne til den sidste af parkens større embedsboliger – den kostbare skyttebolig (Flintestenshuset) – som arkitekt Tvede kom til at stå for udførelsen af. Med karnapper og murværk af kvaderhuggede flintesten fik bygningen trods et fornemt ydre et tæt samspil med muren om parken og Snapindportens portnerboliger. Et samspil som Tvede efterfølgende skulle arbejde videre med i en række bygninger i produktionslandskabet, som han kom til at forestå tegningerne til.

Arkitekt Tvede

Hurtigt efter sin ankomst fik Tvede overdraget ansvaret for renoveringen af og tegninger til produktionslandskabets bygninger. Ud fra det overleverede tegningsmateriale på Knuthenborg og på Danmarks kunstabibliotek kunne det tyde på, at han fra starten blev hovedarkitekten på disse byggerier samtidig med, at han fungerede som konduktør for Hayes' bygninger. Af Tvedes tegninger til tjenesteboligerne i landskabet fremgår det tydeligt, at han i arbejdet med opførelsen af Hayes' huse havde opnået en fortrolighed med dennes streg. Ved at tage afsæt i disse bygninger forstod Tvede gennem materialer, detaljer og grundplaner at skabe en visuel sammenhæng mellem hovedsædet og landskabets bygninger, der sikrede, at grevskabets tilstedeværelse i det lollandske landskab blev synliggjort – særlig i de områder, der lå fysisk adskilt fra hovedsædet.

Når E.C. Knuth netop valgte Tvede som arkitekt for disse bygninger, skyldes det uden tvivl hans evner og viden ud i moderne landbrugsbyggeri. I 1857 havde Tvede vundet Landhusholdningsselskabets konkurrence om moderne landbrugsbyggeri med sit projekt *Fremad* til udformning af et avlsgårdsbyggeri til blandt andet en større ejendom.⁵⁹ I tråd med tidens voksende interesse for teglstensbyggeriets kvaliteter og i forlængelse af de nye tanker om funktionalitet og formålstjenlighed som prægede periodens arkitekturdebat, gjorde Tvede sig i sit konkurrenceforslag til talsmand for et grundmuret avlsbyggeri i upud-

sede tegl eller kampesten.⁶⁰ Kombineret med en hensigtsmæssig og harmonisk udlægning af bygningerne omkring gårdspladsen ville Tvede i sit forslag forene det nyttige med det behagelige, idet der i en god avlsgård mere skulle tages "... *Hensyn til Orden, Hensigtsmæssighed, Simpelhed og Nethed end til Symmetri og Pynt*".⁶¹ Tvedes projektbesvarelse var på en gang moderne og omkostnings-tung og appellerede, ifølge kritikken fra dommerkomitéen, da også mere til "... *Rigmænd, der have Evne og Ret til at gjøre deres particulaire Smag, deres Lyst og Elegancen Indrømmelser paa Pungens Bekostning...*"⁶² end de proprietærer, til hvem konkurrencen oprindeligt var tænkt.

Måske fordi Tvede formåede at kombinere funktionalitet i avlsbyggeri-et med moderne teglbyggeri, der foruden at være solidt også signalerede til omverdenen, at der her var økonomisk overskud, formåede han i årene efter konkurrencen at modtage en række opgaver – navnlig for godsejere. Landbrugets opgangstider og de voksende krav til produktionen og effektiviteten satte krav til fornyelsen af avlsgårdsanlæggene, der særligt på godserne gennem dyrt og moderne teglstensbyggeri blev et vidnesbyrd om de gode tider på herregårdene.⁶³ Mest markant, og i tråd med det arbejde som han kom til at forestå på Knuthenborg, var nybygningen af den fynske herregård Glorups avlsanlæg i 1860'erne. Her brød Tvede det traditionelle avlsgårdsbyggeri op i en række engelskinspirerede "cottager" og driftsbygninger placeret ud i landskabelige omgivelser umiddelbart op til hovedbygningen.⁶⁴ Særligt forpagtergårdsanlægget på Glorup kom tydeligt til at danne forlæg for opbygning og struktur i fornyelsen af de forpagtergårde på Knuthenborg, som Tvede skulle levere tegninger til. I større skala og med inddragelse af hele produktionslandskabet overførte Tvede arbejdet fra Glorup til Knuthenborg, hvor hans nye bygninger blev spredt rundt på hele besiddelsen.

Kvægavl og mejeribrug

Blandt de opgaver, Tvede fik overdraget ved ankomsten til Knuthenborg, var opførelsen af en ny avlsgård, der stod færdig i 1874, hvor den første gang blev synet som "*Den Nye Avlsgaard*".⁶⁵ Til byggeriet foreligger de første skitser alene udformet af Tvede, der dog med sit umiskendelige engelske præg og indretning af driftsbygningerne må have været en omarbejdning af den engelske arkitekts forslag.

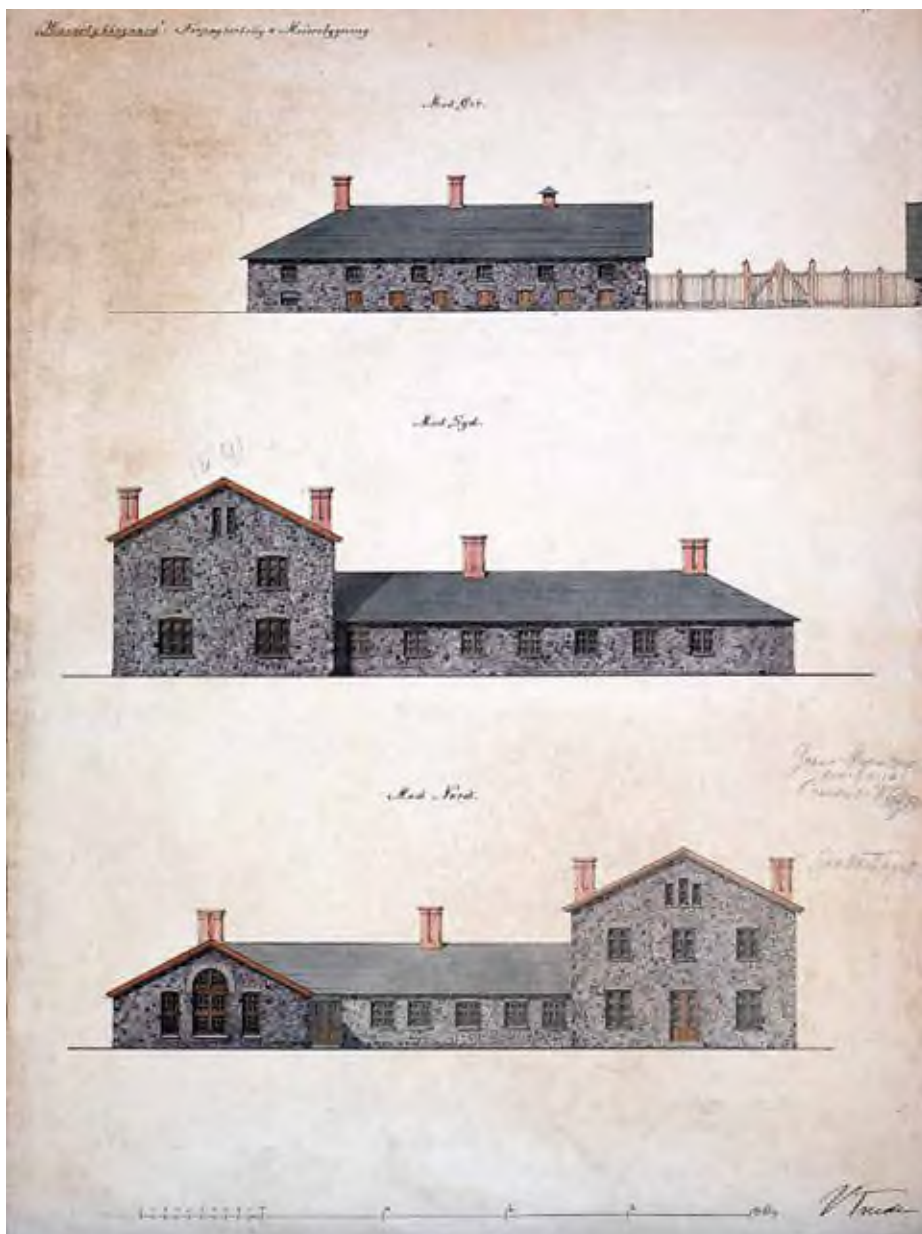
Udkastet til avlsgårdens udformning tager også kun i mindre grad tråden op fra Tvedes projektbesvarelse fra 1857 og hans erfaringer fra arbejdet på Glorup. Som det var tilfældet ved det øvrige byggeri i parken, må E.C. Knuths drøm om et engelsk herresæde have influeret på avlsgårdens indretning og driftsform, idet byggeriet fik en udpræget engelsk indretning med blandt andet løsdriftsstal, ligesom avlsgårdens marker blev udlagt efter engelsk forbillede

og afstemt efter produktionshensynet til de nye landbrugsmaskiner, som for en dels vedkommende blev indkøbt i England.⁶⁶ Avlsgårdens særstatus på grevskabet, hvad angår brugen af den seneste teknologi, medførte samtidig, at der ved denne blev rejst et maskinmesterhus – synet første omgang i 1875, hvor det endnu var ubeboet. Kort efter flyttede en maskinmester ind, der havde ansvaret for blandt andet grevskabets lokomobil, som i sommeren 1872 blev genstand for beundring, da E.C. Knuth demonstrerede damppløjning ved Landmandsforsamlingen i Nykøbing F.⁶⁷

Øst for den del af muren der omsluttede avlsgårdens jorder, oprettedes parallelt med nybyggeriet endnu en forpagtergård – Damsmosegård – der, som det tidligere var tilfældet med Pårupgård, blev oprettet ved sammenlægning af fæstegårdsjorder. E.C. Knuth videreførte dermed faderens arbejde med udbygning af forpagtningsvæsnet primært koncentreret omkring hovedsædet. En udvikling der forsattes i 1873, hvor den afsidesliggende forpagtergård Binnitse blev afhændet for to år efter at blive erstattet ved købet af Saxhøj og Lerbjerggård tæt ved hovedsædet. Sideløbende hermed blev Damsmosegårds jorder næsten fordoblet fra 97 tdr. land ager i 1870 til i 1876 at have 169 tdr. land ager under sig – blandt andet gennem opkøb af jord og ved inddæmning af engene ud til Smålandshavet.⁶⁸ Tvede leverede tegningerne til gården, der ved den første forpagters overtagelse i maj 1870 må have stået færdig. Som det var tilfældet med avlsgårdens staldbygninger, blev også Damsmosegård indrettet med løsdriftsstald. Både her og på avlsgården fokuseredes fortsat på det kødkvæg, som F.M. Knuth omkring 1850 havde indført på hovedsædets avlsgård.⁶⁹

Slog omlægningen til mejeridrift i første omgang ikke igennem på avlsgården og Damsmosegård, så forholdt det sig anderledes på grevskabets tre største forpagtergårde – Maribo Ladegård, Havlækkegård og Knuthenlund – hvor Tvede renoverede og delvist fornyede avlsbygninger samtidig med, at han tegnede nye stuehuse med store mejerier. Opprioriteringen af mejeridriften medførte, som det kunne ventes, også en ændring i størrelsen på gårdenes dyrehold og i forpagtningsafgiften. Efter at Knuthenlund som den sidste af de tre forpagtergårde i 1886 stod færdigombygget med nyt stuehus og mejeri, øgedes gårdens dyrehold til 115 køer mod de 90 stykker kvæg, der i 1852 blev holdt på stedet.⁷⁰ Forpagtningsafgiften blev på samme tid omlagt til også at indeholde en smørl levering på 1.500 dritler “... af Grosserersocietetet satte topnoteringer for 1ste Klasse Smør”.⁷¹ Periodens voksende efterspørgsel på smør, særligt fra England, medførte på Knuthenborg en forøget bevågenhed over for mejeridriften, som fra 1870 kastede en fornyelse af mejerierne på forpagtergårdene af sig.⁷²

Den første af gårdene, hvor Tvede kom til at virke, var Maribo Ladegård, hvis udlænger i 1869 blev flammernes bytte. Her rejste han i årene efter en klassisk trefløjet avlsgård fulgt op af nybyggeriet af en mælkekælder, som grev-

Figur 7A. Arkitekt Tvedes endelige udkast til stuehuset på Havløkkegård, dateret 1870.
Foto: Finn Brasen 2013. Knuthenborg.

Figur 7B. Stuehuset på Knuthenlund før svinestalden, nederst i billedet ved den hvide container, blev nedrevet. Foto: Finn Brasen 2011. Museum Lolland-Falster.

skabet i 1871 i forpagtningskontrakten havde forpligtet sig til at opføre,⁷³ og som blev forbundet med et nyt stuehus, hvortil de første tegninger daterer sig fra samme år.⁷⁴ Parallelt hermed påbegyndtes en fornyelse af stuehuset og en del af avlsgården på Havløkkegård, som allerede arkitekt Winstrup i 1850'erne havde udarbejdet forslag til. Tvedes tegninger blev udformet i 1869-70, og 7. december 1871 kunne grevskabet afholde synsforretning på gårdens "... *ny opførte Stuebygning med Mejeri samt Svinestald*".⁷⁵ Som det skulle vise sig, så trak fornyelsen af den sidste af grevskabets største forpagtergårde, Knuthenlund, i langdrag – formentlig grundet E.C. Knuths tidlige død i 1874 og den efterfølgende administrationsperiode. Til trods for at Tvede allerede i 1877 efter flere forslag kunne levere det endelige udkast til et nyt stuehus – som i indretning og struktur fulgte Havløkkegård og Maribo Ladegård – hvorefter fornyelsen påbegyndtes, kunne han først i oktober 1886 aflevere nøglerne til forpagteren på de sidste byggerier på Knuthenlund.⁷⁶

Nyopførte forpagtergårde

Kendetegnende for det byggeri som Tvede iværksatte på stuehusene på de tre forpagtergårde var en ensartethed i bygningernes udlægning og struktur, der tog afsæt i den grundmodel, som han havde arbejdet med på Glorup, og som han efterfølgende skulle gentage ved nybygningen af blandt andet forpagterboligen på det sjællandske gods Ryegård i 1876. Forpagterens bolig blev placeret i den ene ende af byggeriet og indtog med en større dybde og højt murværk – enten i form af en høj kælder eller et andet stokværk – en markant plads i anlægget. I tilslutning til den ene gavl løb en lavere enetages fløj ud, hvori køkken, folkestue og bøttevaskeri fandtes, og som formidlede overgangen til den nordvendte mejerifløj, der var forsynet med et stort rum – benævnt mælkekælderen – gravet ned i kælderplan og i gavlen mod nord forsynet med et stort vindue. Hele byggeriet var udstyret med fast tag og med et upudset murværk udvendigt, der i udformning af facaden og valget af materialer kunne tilføres en selvstændig udformning.

Selve indretningen af mejeriet fulgte i grove træk Tvedes konkurrencebevarelse fra 1857. Således blev mejerifløjene blandt andet forsynet med en række åbninger langs jorden for at skabe en tilstrækkelig ventilation i mælkekælderen, der skulle holdes kølig. For at sikre renligheden og den rette temperatur i rummet blev åbningerne udstyret med en række lukkeanordninger, hvoraf den yderste bestod af

“... en Lem, den midterste med en Metaltraad forsynet Ramme, som forhindrer Utøi og Fluer fra at trænge ind, naar Lemmen og Vinduet er aabnet; [...] Lys modtages fra de 2 store mod Nord anbragte Vinduer. Den slette Luft ledes bort igjennem Ventilene i Loftet, der udmunder i et Rør, der staaer i Forbindelse med Meieriskorstenen. Gulvet i Melkestuen dannes af store Skifersteen, som ere henlagte i Cement paa et Lag Mursteen. [...] I de forskjellige Localer ere Vaske, som staae i Forbindelse med en Rende, der fører alt Opvaskevandet til det tætved beliggende Svinehus”.⁷⁷

Af synsforretningen fra Knuthenlund i 1901 fremgår det tydeligt, at Tvedes konkurrenceforslag fra 1857 dannede grundlaget for hans bygninger på grevskabet, idet mejerifløjen beskrives som indrettet med

“... Kærnerum med Granitgulv og Smør- og Mælkekælder med Betongulve. Heri er 3 Riste med Vandlaase og glasseret Afløbsrør til Spildevandet. Bygningen har Skifertag hvori Tagvinduer og i Ydervæggene ere Vinduerne med fuldstændigt Beslag. Mælkekælderen med Vinduer i nord har dobbelte Ruder. [...] I Mælke- og Smørkælderen er foruden

Vinduer og Lemme i Ydermuren tillige løse Rammer, som er bestaaende med gennemhullet Zink samt paa Indersiden Skodder med Omfatninger og Beslag. For de øverste Vinduer er paa Indersiden 4 Skydeskodder. I Mælkekælderen er 10 Ventiler oppe under Loftet”.⁷⁸

Som en konsekvens af Tvede's indretning og disponering af mejeriet blev der sammen med de nye stuehuse og mejerier også på alle tre forpagtergårde rejst nye svinestalde, der via rør blev sat i forbindelse med køkkenet, som det var tilfældet på Knuthenlund, hvor synsforretningen fra 1901 desuden beretter om en tragt med glaseret ledning fra køkken til svinestald. Som på Glorup og Havlækkegård indgik svinestalden på Knuthenlund i et vinkelbyggeri med en vognremisse, der afskar pladsen foran stuehuset fra den øvrige avlsgård, hvor møddingen var henlagt. Således sikredes et effektivt værn mod lugtgener, der ikke blot kunne genere forpagteren, men som også kunne give afsmag til mælken i mejeriet.

Bemærkelsesværdigt for forpagtergårdenes mejerier var en fastholdelse af principperne for det traditionelle holstenske bøttemejeri. Før Sibbern blev udskiftet med nye arkitekter på grevskabet, havde han i 1864 leveret tegninger til indretning af en *“Melkekjælder efter svensk System med Bassin til Afkjøling for Melken med Vand og Is”*.⁷⁹ Mejeriet, der fulgte de nyeste principper inden for mælkeproduktion, og som først fem år senere for alvor skulle blive introduceret efter en præsentation på Landmandsforsamlingen i København, vandt tilsyneladende ikke gehør hos E.C. Knuth.⁸⁰ Trods hans begejstring for den nyeste teknologi og hans indføring af moderne kvægavl på hovedsædets avlsgård, ønskede han tilsyneladende at fastholde en traditionel mejeridrift på de underliggende forpagtergårde. Ikke ulig forholdene hos den progressive godsejer Edward Tesdorpf (1817-89) på Orupgård på Falster, hvor det holstenske bøttemejeri fastholdtes frem til sukkerroedyrkningens indførelse i 1885.⁸¹

Var de nyopførte stuehuse på forpagtergårdene et produkt af en funktionel tilgang til landbrugsdriften, og arbejdede Tvede med et fastlagt skema for de enkelte bygningers indretning, så formåede han alligevel at skabe individuelle bygningsværker gennem materialevalg og facadebehandling, der fik bygningerne til at skille sig ud fra hinanden uden dog at miste sammenhængen. Til hvert byggeri leverede Tvede flere sæt tegninger, som blev forelagt E.C. Knuth. Idet der foreligger mange bud på de enkelte bygninger, må hans mening have vejet tungt ved udformningen af facaden, der på Havlækkegård gik fra at være et enkelt murstensbyggeri til at være et byggeri opført i træ med muren om parken.⁸² De forskelligartede murbehandlinger til trods, så ændrede Tvede hverken på vinduestakten eller taghældningen, der fastholdtes i hele

tegningssættet, og som må være faldet i god jord hos E.C. Knuth. Til Knuthenlund projekterede Tvede i 1876, to år efter E.C. Knuths død, et meget herskabeligt udkast til nybyggeriet, der året efter blev erstattet af et nyt langt mere enkelt projekt i overensstemmelse med det færdige resultat. Medvirkende til forsimpningen var uden tvivl hensynet til godsinspektøren og materialeforvalteren, hvis årlige synsforretninger lettedes gevaldigt, når bygningsmassen var ensartet og uden for mange dekorationer.

Kendetegnende for facaderne på de tre forpagtergårdes stuehuse er da også et fravær af den historicistiske leg med stilelementer og dekorationer, som præger Sibberns embedsboliger, og som går igen i nedskaleret form i Hayes' portnerboliger. Tvedes stuehuse lagde sig mere i forlængelse af tidens industribyggerier, og føjede sig med deres enkle og sobre udtryk til hovedsædet gennem materialevalget og bygningernes ensartede udtryk. Dermed lykkedes det Tvede at skabe et visuelt samspil mellem de forskellige forpagtergårde og ikke mindst mellem disse og hovedsædet. Det sikrede, at grevskabets tilstedeværelse blev synliggjort i det store fragmenterede produktionslandskab, samtidig med at funktionaliteten i byggeriet fastholdtes.⁸³

Landskabets tjenesteboliger

E.C. Knuths byggeaktiviteter begrænsede sig ikke kun til forpagtergårdenes bygningsmasse. Parallelt med ensretningen af stuehusene på de store forpagtergårde påbegyndtes en større fornyelse af tjenesteboligerne særligt i skovområderne ved grevskabets grænser og ud til de hovedfærdselsårer, der løb over dets jorder. Tvede udarbejdede med afsæt i Hayes forslag til arbejderhuse en række bygninger til landskabet, der knyttede an til Hayes' udkast, og som i materialevalg gik i dialog med såvel hovedsædets bygninger, forpagtergårdene som muren om parken. Fornyelsen koncentrerede sig i første omgang særligt om bygningsmassen ved indgangen til Knuthenborgs jorder ved Maribo, ved hovedalléen ind til Maglemerporten samt på de områder, der fysisk var adskilt fra hovedsædet som øen Lindholm nord for Lolland.

På præsentationstegningen over grevskabets nybyggerier fra midten af 1870'erne – hvorpå der nederst er noteret "*Den nye Avlsgaard og forskellige mindre Betjentboliger etc. paa Knuthenborg efter Tegninger af Architecterne Hayes i London og Tvede, udført under Tilsyn af Architect Tvede*" – er ikke kun avlsgårdens bygninger, skyttehuset og portnerhusene gengivet, men også to mindre tjenesteboliger, udført alene efter Tvedes tegninger, der i stil følger sig sammen med det øvrige byggeri.⁸⁴ De to små huse, et skovløberhus i Skåningshave ud til den befærdede Vestre Landevej ved indgangen til grevskabets jorder fra Maribo og et fiskerhus på øen Lindholm, tæt ved sejlrenden ind til Bandholm, lod sig med deres tætte volumen og dekorative murbehandling vi-

Figur 8 Fiskerhuset på Lindholm, opført i kvaderhugget flintesten og med skifertag, efter tegninger af arkitekt Tvede. Knuthenborg.

suelt koble til hovedsædet og sikrede derved, at grevskabets tilstedeværelse i produktionslandskabet blev synliggjort. Nybyggeriet i landskabet tjente således ikke blot til at skabe moderne og bekvemme hjem for grevskabets ansatte, men også til at iscenesætte ejerskabet. Det lille fiskerhus på Lindholm, øens eneste bebyggelse, blev færdigbygget efter E.C. Knuths død i 1875 med en murbehandling, der svarede til det kostbare skyttehus i parken. Med kvaderhuggede flintesten og dyrt skifertag stod bygningens ydmyge funktion som bolig for grevskabets fisker langt fra mål med byggeriets pris, hvis ikke formålet med opførelsen i lige så høj grad var at signalere orden og velstand på afstand af hovedsædet, hvortil bygningen arkitektonisk lod sig koble. Ingen forbisejlede med det mindste kendskab til det storslåede byggeprogram på Knuthenborg kunne ved synet af det lille fiskerhus være i tvivl om ejerskabet til øen. På lignende vis fjøede den nye skovløberbolig i Skåningshave, der stod færdig i 1872 og erstattede et ældre hus på stedet, med sine røde teglsten og lave tagrejsning sig til grevskabets hovedsæde og de underliggende forpagtergårde. Derved sik-

rede det lille hus på lignende vis som fiskerhuset, at de forbipasserende vidste, på hvilke jorder de befandt sig.

Også skovfogedboligen i Ugleholt Skov blev i 1870'erne fornyet. Placeret op til grænsen mod vest i forlængelse af det levende hegn, der adskilte Knuthenborg fra baroniet Juellinge, fik skovfogedboligen en markant opbygning med høj tagrejsning og en symmetrisk hovedfacade med kvist, der kunne ses i skovbrynet fra den nordlige landevej, der her passerer igennem hegnet. Boligens størrelse var ikke kun afledt af behovet for en iscenesættelse, men også af skovfogedfamiliens størrelse, idet skovrideren under en gennemgang af stedet i maj 1877, året før det nye hus blev rejst, noterede, at "*... af Hensyn til Mejeriproduktionen ønsker Familien meget et Kjælderrum. Endvidere vil den gerne, da der nu er flere Børn, have indrettet et mindre Værelse*".⁸⁵ Mens skovfogedboligen i Ugleholt Skov fik et fornemt ydre, fik blandt andet skovløberboligen i skoven Skifterne et anderledes enkelt udtryk. I maj 1875 blev årets synsforretning gennemført af godsinspektøren og arkitekt Tvede, og her blev synet "*Skovløber Frederik Ditlevsens Bolig i Skifterne – Bolig og Udhus forfaldent og egner sig ikke mere til Vedligeholdelse. Nybygning bør bestaa af 2 Beboelsesværelser, Køkken, Spisekammer og en liden Kjelder, Plads til Lade, Lo, 2 Køer, 1 Hest, Faar, Gris og Latrin. I den gamle Bygning en Kakkelovn, som kan gjenbenyttes, Fodmuret under den. Den ny Bygning anbefales opført af en del af de røde Mursteen, som henstaae i Parken*".⁸⁶ Samme år leverede Tvede tegningerne til den nye bolig, der med stråtag og stald i den ene ende fik et uprætentløst udtryk sammenlignet med de andre tjenesteboliger. Foranlediget af skovløberboligens hengemte placering på afstand af de befærdede veje fik bygningen her ingen større arkitektonisk opmærksomhed.

Fik grevskabets bygningsmasse i Skifterne et enkelt udtryk, forholdt det sig anderledes ved hovedalléen ind til Maglemerporten, hvor bygningerne fik en særlig dekorativ behandling. Først og fremmest gjaldt det Egehuset, som blev rejst umiddelbart op til porten. Egehuset skilte sig mærkbart ud fra grevskabets andre bygninger ved at være opført i schweizerstil med dekorativt bindingsværk under et højt stråtag. Til trods for at der til Egehuset blev knyttet et mindre landbrug på 20 tdr. land, blev byggeriet bestemt til "*... gjestehus for de fremmede, der ønske af besee parken, i hvilket øiemed det foruden værelser til reisende, er forsynet med stald og vognhus*".⁸⁷ Foruden dette ekstra virke som gæstgiver, der påhvilede forpagteren af Egehuset, skilte forpagtningen sig også ud på et andet væsentligt punkt. Mens grevskabet ved bortforpagtning af de andre forpagtergårde overdrog det fulde ansvar for vedligeholdet til forpagterne, så påhvilede det kun Egehusets forpagter at varetage det indvendige vedligehold, mens "*... Grevskabet overtager den udvendige Vedligeholdelse på Vinduesruderne nær*".⁸⁸ Forklaringen kan kun være, at det dekorative hus lå

Figur 9. På luftfotografiet af Maribo Ladegård fra 1950'erne, efter stuehuset var blevet udvidet med en kvist, er det endnu tydeligt at se tjørnehækkene langs vejen og den storslåede allé mod Maglemerporten i horisonten til venstre. Knuthenborg.

ved den storslåede ankomstallé fra Maglemer – med brede græsrabatter og to rækker korkelme – som kunne ses på lang afstand. I dette scenograferede rum var Egehuset et så vigtigt element, at ansvaret for vedligeholdet kun kunne varetages af grevskabet selv.

Produktiv effektivitet og herskabelig herlighed

Som forpagtningskontrakterne fra 1860'erne afslører, ønskede E.C. Knuth ikke kun at underlægge sig produktionslandskabet gennem nybyggerier. Også gennem beplantningen ved forpagtergårdene og bevaringen af gravhøjene i markerne stillede greven i stigende grad krav, som forpagterne måtte efterleve. Den funktionalitet, som prægede de nyopførte bygninger, kom også til at sætte sine spor i behandlingen af landskabet, der med nedlægning af drænrør og tilplantning af hegn kom til at fremstå veldrevet og produktivt. Som symbol på de nye tider kunne jernbanen fra Maribo til Bandholm samtidig anlægges

hen over grevskabets jorder, delvist finansieret gennem lån i Knuthenborgs fideikommis, der sammen med nybyggeriet og landskabsplejen ikke efterlod nogen i tvivl om, at grevskabet Knuthenborg var et driftigt og fremskridtsvenligt landbrug.⁸⁹

Effektiviteten i forpagtergårdenes marker blev særlig tydelig, efter at E.C. Knuth i midten af 1860'erne påbegyndte et større dræningsarbejde. Blandt andet på Maribo Ladegårds ti marker, hvor arbejdet med nedlægning af teglstensdrænrør strakte sig over perioden 1866-69 og løb op i en pris af 20.619 rigsdaler.⁹⁰ Udlægning af drænene i markerne medførte ikke kun en højere produktivitet, men fik også indflydelse på indhegningen, der kom til at undergå en næsten lige så dramatisk ændring som grevskabets mange bygninger. Som på resten af Lolland bestod indhegningen på Knuthenborg endnu i begyndelsen af 1860'erne af jordvolde tilplantet med pile- og poppeltræer. I 1866 kunne A. Kall Rasmussen i sin beskrivelse af Maribo Ladegård imidlertid berette, at "*Digerne i alle Markerne ere sløjfede og udkjørte paa Tørvejordene*".⁹¹ Med afløsningen af det sidste hoveri, der blandt andet skulle forestå det tidskrævende arbejde med at styne og pleje de levende hegn, og for undgå, at de dyre drænrør blev ødelagt af rødderne fra træerne, blev de gamle hegn nu ryddet.⁹² Få år efter at dræningsarbejdet var tilvejebragt på Maribo Ladegård, blev forpagteren i 1871 pålagt at fjerne de sidste poppel- og piletræer samt jordvoldene i yderskellene for at erstatte dem med kratbuske, mens strækningen langs Vestre Landevej fra Maribo skulle tilplantes med tjørnebuske.⁹³ Modsat det uensartede kratbuskads ved gårdens andre yderskel fremstod tjørnehegnene ensartet ud til landevejen og frembragte ved blomstring et smukt skue for de forbipasserende, samtidig med at de gennem en tilbagevendende nedskæring kom til at danne et tæt hegn, der forhindrede dyr og rejsende i at bryde igennem. På lignende vis blev tjørnebuskene også plantet under allétræerne ved grevskabets ankomstallé fra Maglemer, der på en gang udgjorde en effektiv afskærmning i alléen og bidrog til en storslået ankomst. Som i Tvedes nybyggerier formåede E.C. Knuth gennem beplantningen at kombinere det moderne, effektive og dekorative med henblik på at skabe de rette signalværdier og sammenhænge mellem grevskabets besiddelser.

Den landskabelige signalværdi var, som det også var tilfældet i Tvedes dyre fuldmursbyggerier, dog ikke alene baseret på effektivitet og funktionalitet. Den iscenesættelse, som E.C. Knuth ønskede at tilvejebringe på Knuthenborg, fokuserede i lige så høj grad på et ønske om at signalere klassiske adelige privilegier, historisk kontinuitet og ikke mindst velstand. Herlighedsværdien i form af vildtremiser og gravhøje blev i lige så høj grad en markør for grevskabets tilstedeværelse i produktionslandskabet som Tvedes bygninger – anlagt og fastholdt for at skabe smukke udsigter og for at signalere historisk ælde og økonomisk

Figur 10. Herregårdslandskabet ved Knuthenlund anno 2011 med gravhøjen placeret midt i den store roemark vidner endnu i dag om den transformering af landskabet, som F.M. Knuth iværksatte, og sønnen E.C. Knuth fuldendte. Foto: Finn Brasen, Museum Lolland-Falster.

overskud. Som sine standsfæller og ikke mindst sin fader dyrkede E.C. Knuth jagtens glæder og anlagde i parken efter engelsk forbillede et fasaneri i begyndelsen af 1870'erne, hvortil forpagteren af avlsgården i 1880 skulle levere foderet.⁹⁴ Kombineret med de vildtremiser, som blandt andet forpagteren af Maribo Ladegård i 1861 blev pålagt at "... taale, at der paa 2 eller 3 steder i Gaardens marker vælges Pletter, som Grevskabet lader beplante med Thørn, Hassel, Eg eller andre træsorter og forsvarligt indhegne", fik produktionslandskabet tilført et herskabeligt præg, der supplerede det driftige og produktive udtryk.⁹⁵

Med til dette billede hører også den voksende bevågenhed, som blev gravhøjene til del. Mens landboreformernes regulering af landbrugslandet i århundredets begyndelse havde medført ødelæggelse af en stor del af fortidens høje så spirede interessen for og opmærksomheden på de efterladte vidnesbyrd om fortidens store bedrifter frem i årtierne efter, særligt på grevskabets egne jorder.

I forpagtningskontrakten fra Maribo Ladegård fra 1871 indskærpedes det, at kæmpehøje ikke længere måtte fjernes,⁹⁶ som det også var tilfældet på Knuthenlund, hvor forpagteren årtiet efter blev pålagt ikke at borttage de antikvariske mindesmærker, ligesom eventuelle fundne oldsager alene tilhørte besidderen og straks skulle gives ham i hænde.⁹⁷ Med undtagelse af den stendysse, der i forbindelse med parkens anlæggelse i 1860'erne blev flyttet ind fra Svanevig for at blive opstillet i parken nord for enkesædet, så skulle de resterende forblive urørte af forpagterne og henhøre direkte under grevskabet.⁹⁸ Havde storgodsejere som E.C. Knuth mistet deres privilegier ved grundlovens indførelse i 1849, og gled styret af lokalområdet dem af hænde med det voksende kommunale selvstyre, så kunne de endnu i gravhøjene, i de veldrevne marker og gennem de historiske referencer i særligt hovedbygningernes arkitektur hævde deres historiske berettigelse i landskabet og derigennem skabe en iscenesættelse, der som på Knuthenborg på engang pegede både bagud og fremad.

Sammenfatning

Formåede Eggert Christopher greve Knuth inden sin død i 1874 ikke at fuldende sit virke på grevskabet Knuthenborg med opførelse af en storslået hovedbygning til erstatning for faderens aldrig fuldførte, så formåede han alligevel at tilføre sin fædrene arv en iscenesættelse, der endnu i dag kan fascinere og tiltrække sig opmærksomhed. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid at konstatere, at E.C. Knuths virke på Knuthenborg hovedsageligt bestod i at opdatere og forny rammerne for den strukturelle omlægning, som faderen Frederik Marcus greve Knuth i sin tid havde udtænkt og påbegyndt. Fremstår E.C. Knuths omsiggribende byggeprogrammer ved første øjekast som et brud med faderens linje for grevskabet, så forholder det sig anderledes, når driften af forpagtergårdene og strukturen for grevskabet tages i betragtning. Ses der således bort fra de store byggeprogrammer og den medfølgende iscenesættelse, så må E.C. Knuths virke samlet set mere opfattes som en fastholdelse og videreførelse af faderens bestræbelser end som et decideret brud med disse. Underlagt en ny arkitektonisk linje efter engelsk forbillede fortsatte E.C. Knuth i den bane, som faderen havde udlagt, med indføring af et moderne forpagtningssystem og etablering af en effektiv og topstyret administration. Først med introduktionen af nye driftsformer i landbruget efter sukkerroernes indførelse på Knuthenborg omkring år 1900 skete der reelt en afvigelse fra den linje, som faderen havde indført, og som E.C. Knuth havde bibragt et engelsk udtryk. En afvigelse, der samtidig tilførte produktionslandskabet nye typer byggerier i nybarok og Bedre Byggeskik i form af familiehuse og polakkaserner. Indtil da vedblev E.C. Knuths streg og F.M. Knuths ånd at hvile over Knuthenborg med et fokus på at samle besiddelsen omkring hovedsædet, udvikle nye initiativer

på Bandholm samt fastholde og udbygge de eksisterende produktionsformer i forpagtergårdene.

Bar driften af og strukturen på Knuthenborg under E.C. Knuth mere præget af kontinuitet end brud, så forholdt det sig som sagt anderledes med den fysiske iscenesættelse af grevskabet. Med de omsiggribende byggeprogrammer skabte E.C. Knuth her en storslået iscenesættelse, der gik langt ud over parkens bygninger og kom til at indbefatte hele det store, men opdelt, produktionslandskab. Mens hovedsædets embedsboliger og fornemme porte blev forsynet med historicismens slanke tårne, høje gavle og smukke dekorationer – tegnet af arkitekt Sibbern og hans afløser, den engelske arkitekt Hayes – blev produktionslandskabets bygningsmasse underlagt arkitekt Tvede, der her skabte et moderne, funktionelt og ensartet byggeri. De forskellige arkitekter til trods formåede E.C. Knuth i sine byggeprogrammer, afstemt efter de enkelte bygningsgrupperes funktioner og ikke mindst hans egen smag, at skabe en sammenhæng i byggeriet gennem materialer og udformning, der sammen med udlægning af vildtremiser, styring af beplantningen og fredning af gravhøjene sikrede, at grevskabets landskab blev bundet sammen og fik et på en gang herskabeligt og moderne udtryk. Ideen om det ægte herregårdslandskab med veldrevne marker, overraskende vuer og smukke bygninger kom på Knuthenborg ikke kun til at gælde parken. E.C. Knuths arbejde omfattede hele besiddelsen – fra den yderste grænse ved indgangen til grevskabets jorder og helt frem til det tomme plateau i parken, hvor kronen på værket – hovedbygningen – paradoksalt nok aldrig skulle blive rejst.

Noter

- 1 Undersøgelsen er udført af cand.mag. Christina Franck og museumsinspektør Jesper Munk Andersen og indbefatter arkivstudier og landskabsanalyser af Søllestedgård, Pederstrup, Frederiksdal, Knuthenlund og Knuthenborg. For yderligere information se HERREGÅRD & LANDSKAB LOLLAND på www.museumlollandfalster.dk.
- 2 L. Bobé, 1916 s. 153-154.
- 3 I J.P. Trap, 1955 s. 749 er landsbyen angivet som Bregerup (i 1682 benævnt Brekorpe Bye), hvilket formentlig beror på dr. J.H. Larsens topografiske beskrivelse fra 1833, hvori han hævdede, at Knuthenlund var opstået på landsbyen Bregerups jorder, og hvor der også skulle have ligget "... *et Sct. Jørgens Kloster*". Dr. J.H. Larsen er formentlig kommet til at forveksle Knuthenlunds oprindelse med herregården Søholt syd for Maribosøerne, der netop opstod på en nedlagt landsby ved navn Bregerups jorder, og hvor der i 1389 omtales en Sct. Jørgensgård, J.P. Trap, 1955 s. 816. Fejlen er siden gentaget i flere topografiske beskrivelser. I kontrakten for Anton Ples-

ners forpagtning af Knuthenlund 1887-1901 fremgår det, at han skulle betale Stokkemærke Sognekald 81 kr. 27 øre årligt som refusion for den nedlagte Brekorpe By. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887. Samme omtale af den nedlagte landsby findes i *Reglement for Lønninger, Refussioner, Deputater og Pensioner ved Grevskabet Knuthenborg fra 1. Mai 1818 til 1. Mai 1819*. LA Hoveri; reglement for lønninger 1792-1869.

- 4 Se blandt andet L. Bobé, 1916 s. 147f.
- 5 De to citater er hentet fra G. Begtrup, 1979 s. 748.
- 6 J.P. Hage, 1844 s. 55.
- 7 L. Bobé, 1916 s. 155.
- 8 LA Beskrivelser over grevskabet 1819.
- 9 Grevskabets godsinspektør Carl Jacob Hartmann (1771-1826) blev i hoveriforretningen for Vårskov 20. april 1816 skrevet som "... *grevskabet Knuthenborgs nærværende Inspektuer Cancelliraad Hartmann af Saxkiøbing,...*". LA Forpagtningskontrakter 1806-1889. I folketællingerne er han ikke at finde på Knuthenborg, og idet han desuden var birkedommer (1798) og skriver (1803) i Radsted birk, postmester (1800), byfoged og byskriver i Saksøbing og herrefoged i en del af Musse herred (1805) var han trods sit høje embede på grevskabet Knuthenborg ikke bosiddende der.
- 10 Af hensyn til artiklens omfang – og på baggrund af undersøgelsens fokusområde på landbrugsproduktionen – vil opmærksomheden i det næstfølgende alene ligge på driften og styringen af landbruget – såvel agerbruget som kvægavlen – og dermed kun i mindre grad berøre skovdriften, hvor det dog tyder på, at de samme tendenser til en opkvalificering fra grevskabets side fandt sted parallelt i perioden.
- 11 LA Arvefæsteskoeder 1846-1854.
- 12 LA Huse og Huslodder 1852-1859.
- 13 Kontrakten ved Peter Frederik Daniels forpagtning af Havlækkegård 1849-59. LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
- 14 Kontrakten ved Bernhard Mackeprangs forpagtning af Knuthenlund 1852-62. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
- 15 Fideikommis er en kapital, som ved testamentarisk bestemmelse båndlægges til varigt underhold for en familie. På Knuthenborg opstod en fideikommisskapital i takt med at familien Knuth opnåede tilladelse til frasalgt af de båndlagte jordbesiddelser, der udgjorde grevskabet. Fideikommisskapitalen modsvarede økonomisk den arealmæssige reduktion, som grevskabet havde oplevet med frasalget af fæstegårde fra 1845. Greven kunne i udgangspunktet ikke røre den indkomne kapital, men havde råderet over

- renterne, ligesom han kunne optage lån i fideikommiset. I maj 1914 bestod grevskabet Knuthenborg af 530 tdr. htk. jord og skov samt en fideikomiskapital på 3.574.146 kr., Louis Bobé, 1916 s. 160.
- 16 LA Bandholm Teglværks regnskaber 1845-1856.
 - 17 Citatet hentet fra det trykte arvefæstesköde. LA Arvefæstesköder 1846-1854.
 - 18 LA Forpagtningskontrakter 1806-1889. Lignende udvikling spores på den sydligt beliggende forpagtergård Binnitse, se C.C. Haugner, 1942 s. 299.
 - 19 LA Forpagtningskontrakter 1806-1889.
 - 20 C. Porskrog Rasmussen, 2006 s. 107f.
 - 21 J.H. Larsen, 1833 s. 223.
 - 22 Fremgår blandt andet også af A. Kall Rasmussen, 1866 s. 379, hvor Maribo Ladegård beskrives som: "*Ogsaa Gaardens Bygninger ere forbedrede i de senere Aar og tør nu kaldes gode, med Undtagelse af det Ydre af Meieriet og Svinehuset*". Se desuden C. Bjørn, 1999 s. 29.
 - 23 LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
 - 24 Forklaringen vedlagt driftsplanen 1848-58 ved Carl Staals forpagtning af Knuthenlund. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
 - 25 LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
 - 26 Ibid.
 - 27 Kontrakten for Emil Lakjers forpagtning af Knuthenborg Avlsgård 1848-55. LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
 - 28 J.P. Hage, 1844 s. 134.
 - 29 Brev fra Frederik Marcus greve Knuth til kammerråd, inspektør Petersen dateret 1853. LA Synsforretninger vedr. forpagtergårdene 1853-1904.
 - 30 Ibid.
 - 31 LA Hoveri; reglement for lønninger 1792-1869.
 - 32 Både birkedommer og godsinspektør havde i begyndelsen af 1800-tallet flere embeder under sig – se blandt andet note 9.
 - 33 Kontrakten for Emil Lakjers forpagtning af Knuthenborg Avlsgård 1848-55. LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
 - 34 Folketællingen 1860.
 - 35 LA Hoveri; reglement for lønninger 1792-1869.
 - 36 Folketællingen 1850.
 - 37 C.C. Haugner 1942, s. 218ff.
 - 38 J.P. Hage, 1844 s. 122. Dertil kom desuden et korntørringsanlæg og en hørberedningsanstalt. Førstnævnte sikrede bønderne i oplandet omkring Bandholm en højere kvalitet af såkorn.
 - 39 J.P. Hage, 1844 s. 128.

- 40 C. Bjørn, 1999 s. 44.
- 41 *Synsforretninger over Grevskabets Forpagtergaarde*. LA Synsforretninger vedr. forpagtergårdene 1853-1904, og H.S. Christensen, 2003.
- 42 A.G. Sværke, 2010 s. 21-22.
- 43 LA 1840-1855 F.M. Knuths breve til forskellige.
- 44 LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
- 45 C. Bjørn, 1999 s. 35.
- 46 R. Tønnes, 2005 s. 235.
- 47 F.V. Tvede, 1859 s. 61.
- 48 LA F.M. Knuths breve til forskellige.
- 49 C. Bjørn, 1999 s. 43-44.
- 50 F.R. Friis, 1872 s. 47.
- 51 C. Bjørn, 1999 s. 43.
- 52 Ibid. s. 56ff.
- 53 LA *Hoveri; reglement for lønninger 1792-1869*.
- 54 Ibid.
- 55 Citatet er hentet fra *Reglement for Lønninger, Pensioner, Refussioner og Gaver i Penge og Korn, som paahvile Grevskabet Knuthenborg i Aaret fra 1. Mai 1868 til 1. Mai 1869*. LA *Hoveri; reglement for lønninger 1792-1869*.
- 56 LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
- 57 Titlerne på to tegninger til Hayes arbejderhuse. Knuthenborg Tegningsarkiv.
- 58 C. Bjørn, 1999 s. 89.
- 59 F.V. Tvede, 1859.
- 60 M. Bligaard, 2008 s. 265ff.
- 61 F.V. Tvede, 1859 s. 9.
- 62 Ibid. s. 52.
- 63 R. Tønnes, 2005 s. 233.
- 64 S.E. Petersen, 1975 s. 71.
- 65 *Synsforretninger over Grevskabets Forpagtergaarde*. LA Synsforretninger vedr. forpagtergårdene 1853-1904.
- 66 C. Bjørn, 1999 s. 80.
- 67 Ibid. s. 81.
- 68 Kontrakten for løjtnant T. Schouws forpagtning af Damsmosegård 1870-88 og forpagter H. Chr. Nielsens forpagtning af Damsmosegård 1878-87. LA Forpagtningsvæsnet 1870-1904.
- 69 To gårdes særlige status fastholdtes helt frem til 1889, hvor forpagteren af avlsgården fik tilladelse til at afvikle gårdens besætning af jysk kødkvæg for i stedet at indkøbe malkekøer. Samtidig dermed påtog grevskabets ad-

- ministration sig at indrette et mejeri på gården, der også skulle aftage mælken fra Damsmosegård, hvor driften samtidig blev omlagt. Ændringerne i de to gårdes produktion medførte desuden, at de tidligere tiders løsdrift blev opgivet. Se mere i C. Sonne, 1938.
- 70 Kontrakten for Bernhard Mackeprangs forpagtning af Knuthenlund 1852-1862 og af Anton Plesners forpagtningskontrakt 1887-1901. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
 - 71 Kontrakten for Anton Plesners forpagtning af Knuthenlund 1887-1901. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
 - 72 C. Bjørn, 1982 s.27.
 - 73 Kontrakten på Jacob Christoffer Petersens forpagtning af Maribo Ladegård 1871-92. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
 - 74 Danmarks kunstabibliotek.
 - 75 *Synsforretning over Havlykkegaard 7. december 1871*. LA Grevskaftet Knuthenborg 20d. Forpagtningskontrakter 1805-1890.
 - 76 C.C. Haugner, 1942 s. 49-50 og overdragelsesforretningen d. 28. oktober 1886 mellem arkitekt Tvede og materialeforvalter Lejstrup og forpagteren af Knuthenlund. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
 - 77 F.V. Tvede, 1859 s. 17.
 - 78 Syn af Knuthenlund forud for fornyelse af Plesners forpagtning d. 25. oktober 1901. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
 - 79 Knuthenborg Tegningsarkiv. Tegning dateret juni 1864 og underskrevet H. Sibbern.
 - 80 C. Bjørn, 1982 s. 25ff.
 - 81 F.J. West, 1923 s. 128.
 - 82 Tegningerne findes i dag henholdsvis på Danmarks kunstabibliotek og i Knuthenborgs Tegningsarkiv. Formentlig har arkitekt Tvede beholdt det ikke realiserede eksemplar, der efter hans død er blevet indleveret til biblioteket, mens grevskaftet beholdt tegningerne til de realiserede bygninger.
 - 83 Udviklingen hen mod en ensretning af forpagtergårdene på Knuthenborg har paralleller på blandt andet nabogrevskaftet Hardenberg, hvor fornyelsen af forpagtergårdenes bygningsmasse indledtes i 1860'erne med nyopførelsen af Sæbyholm, og som i 1905-07 resulterede i fornyelsen af Rosenlund og Christiansdal med næsten identiske hovedbygninger efter tegning af arkitekt H.C. Glahn.

- 84 Tegningen findes på Danmarks kunstmuseer.
- 85 Skovrider Schleppegrells gennemgang af grevskabets skovfogedboliger juni 1877. LA Synsforretninger vedr. forpagtergårdene 1853-1904.
- 86 Arkitekt Tvede og godsinspektør Axelsens syn påbegyndt 13. maj 1875. LA Synsforretninger vedr. forpagtergårdene 1853-1904.
- 87 Citatet fra Illustreret Tidende 1870 gengivet i O. Højrup, 1980 s. 98.
- 88 Gæstgiver Johannes Thomsens forpagtningskontrakt af Egehuset 1889-99. LA Forpagtningsvæsnet 1870-1904.
- 89 C. Bjørn, 1999 s. 90-91.
- 90 LA Dræninger, dæmninger, designationer 1768-1873.
- 91 A. Kall Rasmussen, 1866 s. 379.
- 92 I den fortrykte fortegnelse over hoveriet på Havlækkegård i år 1800 fremgår det, at fæstebønderne fik tildelt "... i alt 236 ^{4/}₅₆ Favne at vedligeholde og et lige Antal Hegnsgrøfter af 1½ Alen Dybde og 1 Alen brede har han at vedligeholde". LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
- 93 Kontrakten på Jacob Christoffer Petersens forpagtning af Maribo Ladegård 1871-92. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
- 94 Se mere hos J. Laursen 2009 s. 383 og i kontrakten på Jakob Riis forpagtning af Knuthenborg Avlsgård 1880-90. LA Forpagtningskontrakter 1805-1890.
- 95 Kontrakten på justitsråd Henrik Meinckes forpagtning af Maribo Ladegård 1861-71. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
- 96 Kontrakten på Jacob Christoffer Petersens forpagtning af Maribo Ladegård 1871-92. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
- 97 Kontrakten for Anton Plesners forpagtning af Knuthenlund 1887-1901. LA Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.
- 98 C.C. Haugner, 1942 s. 268-69.

Litteraturliste

Utrykte kilder

Knuthenborg Tegningsarkiv, Knuthenborg Gods.

Frederik Vilhelm Tvedes arkiv, Danmarks kunstmuseer, Samlingen af Arkitekturtegninger.

Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg *Arvefæsteskøder 1846-1854*.

Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg 16. *Dræninger, dæmninger, designationer 1768-1873*.

- Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg 20a. *Forpagtningsvæsnetsnet 1870-1904.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg 20b. *Forpagtningskontrakter 1806-1889.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg 20c. *Forpagtningskontrakter (Maribo Ladegård og Knuthenlund) 1838-1887.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg 20d. *Forpagtningskontrakter 1805-1890.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Grevskabet Knuthenborg 23. *Hoveri; reglement for lønninger 1792-1869.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Knuthenborg Birk *Huse og Huslodder 1852-1859.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Knuthenborg Gods *1840-1855 F.M. Knuths breve til forskellige.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Knuthenborg Gods 9a. *Beskrivelser over grevskabet 1819.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Knuthenborg Gods *Bandholm Teglværks regnskaber 1845-1856.*
- Landsarkivet for Sjælland m.m. Knuthenborg Gods *Synsforretninger vedr. forpagtergårdene 1853-1904.*

Trykte kilder

- Begtrup, G: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark.* København 1979.
- Bjørn, Claus (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000.* De danske Mejeriers Fællesorganisation 1982.
- Bjørn, Claus: *Knuthenborg Park, Danmarks største herregårdspark og dens skabere.* Knuthenborg 1999.
- Bligaard, Mette: *Frederiksborgs genrejsning, historicisme i teori og praksis. Bind 1.* København 2008.
- Louis Bobé, et al.: *Danske Len.* København 1916.
- Christensen, Henning Steen: *Grevskabet Knuthenborgs gårde og huse – brugere og ejere ca. 1750-2000. Bandholm Sogn.* Forlaget Hensch 2003.
- Hage, Joh. Phil.: *Nye Mariboe Amt, beskrevet, efter opfordring af det Kgl. Landhuusholdnings-Selskab.* Kjøbenhavn 1844.
- Friis, F.R.: *Historisk-topographiske Efterretninger om Musse Herred i Laaland. II. Nysted, Saxkjøbing og Landsognene i Musse Herred.* Kjøbenhavn 1872.
- Haugner, C. C.: *Maribo og Fejøl Birker (Fuglse herreds nordre del).* Nakskov 1942.

- Højrup, Ole: *Elever og forvalter. Herregårdsliv 1, beretninger fra århundredskiftet*. Nationalmuseet 1980.
- Larsen, J. H.: *Laaland og Falster, topographisk beskrevne af Dr. J.H. Larsen*. Første bind. København 1833.
- Laursen, Jesper: *Herregårdsjagt i Danmark*. Gads Forlag 2009.
- Nielsen, Niels et.al. (red.): *J.P. Trap Danmark, Femte udgave, Maribo Amt, bind IV, 3*. Gads Forlag 1955
- Rasmussen, Abraham Kall: *Historisk-topographiske Efterretninger om Musse Herred paa Laaland*. Kjøbenhavn 1866.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Storlandbrugets storhedstid – danske godser og godsejere 1849-1919". I Britta Andersen et.al. (red.): *Herregårdenes Indian Summer – fra Grundloven 1849 og til Lensafsløsningsloven 1919*. Gamme Estrup – Herregårdsmuseet 2006.
- Petersen, Steen Estvad: *Herregården i kulturlandskabet*. København 1975.
- Sonne, Christian: *Min livsmelodi*. Gyldendal 1938.
- Sværke, Anne Grethe: *Nybyggt af gammel art – nygotisk herregårdsarkitektur i Danmark 1830-1900*. Skipperhoved 2010.
- Tvede, F.: *Om Opførelsen af de til et Avlsbrug fornødne Oekonomiebygninger. Concursafhandling, med Overslag og Byggeplaner, indsendt til Det Kongelige Landhuusholdningsselskab af F. Tvede, architect. Ledsagede af de af Bedømmelsescomiteens Medlemmer over dette Arbeide afgivne Nota, med Bilag*. København 1859.
- Tønnes, Rikke: "Sidste blomstring". I John Erichsen et.al. (red.): *Herregården mennesker – samfund – landskab – bygninger. Bind 2 Anlæg, interiør og have*. Nationalmuseet 2005.
- West, Fritz Jürgensen: "Orupgaard". I Louis Bobé et.al. (red.): *Danske herregaarde ved 1920. Andet bind. Fyen Lolland-Falster*. København 1923.

Hjemmesider

<http://www.ddd.dda.dk/kiplink1.htm>

Summary

With its great wall, monumental gates and grand park, the estate of Knuthenborg has since its construction in the 1860's attracted great attention and been the subject of numerous descriptions and evaluations. With the aid of his inheritance, Count Eggert Christopher Knuth (1838-74) created an English inspired layout unequalled in the state of Denmark. In no other part of the realm did a landowner create such a monument for himself and an entire epoch as E.C. Knuth did on the estate of Knuthenborg. At the same time however we cannot view the magnificent country seat and extensive park of the estate as

an isolated phenomenon independent of the development and staging of the remaining estate as a whole.

The aim of this article is to demonstrate how the building programme of E.C. Knuth on the estate of Knuthenborg originated from his father's work on transforming the estate from a traditional peasant farm estate to a modern business. Based on an extended tenant farm system and with a simple and transparent administration concentrated around a few trusted employees, who also had official residences in the estate grounds at their disposal, the father of E.C. Knuth focused on transforming the operation of the estate while also cultivating new sources of income. E.C. Knuth did not bring many new aspects to his father's work but he did add the fashionable English-inspired setting to the work already initiated. The setting manifested the workers' hierarchic placement and enhanced the presence of Knuthenborg in the landscape of production. In order to enhance the presence of Knuthenborg, E.C. Knuth employed one of the leading agricultural architects of the day Frederik Vilhelm Tvede (1826-91). This architect was to be in charge of unifying the mass of buildings on the largest tenant farms. At the same time he created a series of conspicuous buildings situated at the main thoroughfares which were inspired by the porter's lodge in the park designed by the English architect J. Austin Hayes from the firm Whelan and Hayes in London. While combining increased control and administration of the land of the tenant farms, a growing interest in hunting grounds and the preservation of historic burial mounds, E.C. Knuth created a production landscape around his estate which signalled order, economic prosperity and modern days. In keeping with growing expectations to live in a manner consistent with one's station in the great manor houses, the landscape itself was a part of an aristocratic atmosphere. Inspired by foreign role models and marked by the personal taste of the landowner, the landscape itself was shaped as a symbol of both the historical privileges of the landowner as well as the latest agricultural and technical development.

Forfatterpræsentation

Jesper Munk Andersen (f. 1979) cand.mag. i historie fra København Universitet 2008. Museumsinspektør på Museum Lolland-Falster med det faglige ansvar for Reventlow-Museet Pederstrup. Varetager forskning og formidling inden for herregårdskulturens og -landskabets udvikling på Lolland-Falster samt i dansk adelskultur. Er forfatter til en række artikler om adelskulturen, blandt andet *Fra enevældens centrum til rigets periferi – lensgrevinde Benedicte Margrethe Brockdorffs position i det enevældige dansk-norske rige* (Västerhavets Kulturarv, 2011) og herregårdsarkitektur, deriblandt flere artikler til *Den danske arkitektur* (Gyldendal, 2009).

Jens Lei Wendel-Hansen

Grevernes fejde

– et aristokratisk opgør i demokratiets ungdomsår¹

Artiklen undersøger de værdier, de to politiske godsejerprofiler, venstremanden Ludvig Holstein-Ledreborg og højremanden Frederik Scheel til Ryegaard, som godsejere og adelsmænd blev forbundet med i den offentlige debat i Roskilde Amt i forfatningskampens mest intense år, da de begge sad i Folketinget – henholdsvis for Lejre- og Roskilde-kredsen. Forfatteren konkluderer, at den hidtil skildrede aversion i Venstre mod godsejerne som klasse inden 1885 var et margi-nalt radikalt fænomen i den politiske agitation i Roskilde Amt. Da de moderate elementer i Venstre i midten af 1880'erne satte Holstein-Ledreborg i spidsen for amtets lokale venstrebevægelse, markedsførte man ham endda som den sande adelsmand. Klassekampen mellem bonde og godsejer fandt først relativt bred appel, om end fortsat i de radikalt tenderende kredse, i amtet efter 1885 – mens Holstein-Ledreborg i øvrigt fortsat sad som den ledende venstreskikkelse i om-rådet.

I Gustav Wieds *Fædrene æde Druer* fra 1908 lader forfatteren den ondsindede godsejer Niels Uldahl blive opstillet og valgt til Folketinget for Venstre af eg-nens bønder, fordi: “Bønderne endnu ikke var vaagnet til fuld Bevidsthed om deres Magt og Vælde og derfor ansaa det for noget særlig fint at blive repræ-senteret paa Tinge af en Godsejer – selv om de Mand imellem ansaa ham for forrykt.”² Romanen er skrevet i 1908 – i en periode, hvor det var kommet på mode at udstille godsejere som inkompetente og dekadente produkter af ind-avl.³ Gustav Wied leverede i ord og ånd solide bidrag til at gøre denne tilgang til en tendens.

På trods af den karikerede stil har Gustav Wied imidlertid også leveret en del af stoffet, der danner grundlag for hypotesen for denne artikel – nemlig at den adelige godsejer et stykke op mod 1800-tallets slutning fortsat virkede som en politisk autoritet. Adelshistorikeren Heinz Reif beskriver Tysklands adelige politikere i det 19. århundrede som delt i to: Dem, der kæmpede for at beskytte folket mod kongen, og dem, der kæmpede for at beskytte kongen mod folket. Samlende for disse to politiske tilgange er imidlertid den grundlæggende opfat-telse af den adelige godsejer som mægler mellem konge og folk, mellem magt og pøbel – kort sagt: som den ideelle politiker.⁴

Det vil være interessant at undersøge, om denne arketype kan genfindes i dansk politik. I så fald vil det udfordre billedet af godsejerne som en af de eliter,

Figur 1. Karikaturtegning fra vittighedsbladet Klods-Hans i 1902. I billedteksten står: Godsejeren (glad overrasket): Denne Gang fik jeg den, Anders! Tjeneren: Ja, Herre, de flyver jo somme Tider ind i'et.

bønder og husmænd rejste sig imod som et led i forfatningskampen, hvilket blandt andet Kristian Hvidt har fremført.⁵

Det primære formål med denne artikel har således været at undersøge, om der under 1866-grundloven kan spores en generel opfattelse af landadelen som

et naturligt politisk mellemed mellem folk og suveræn. 1866-grundloven var baseret på det princip, at de danske godsejere, som inkarnerede konservative, havde en særlig adkomst til at være folkestyrets konservative garanti. Det var på denne baggrund, at navnlig godsejerne havde fået en stor indflydelse på valgene til Landstinget. Det er derfor relevant at undersøge, om enten godsejerne som klasse eller landadelen som stand også til folketingsvalgene fremstod som idealet for et sådant mellemed.

Et sekundært formål har været at give et indtryk af forfatningskampens intensitet på lokalt plan – hvilke værdier der lokalt tillagdes de enkelte personer, og med hvilke midler denne kamp udkæmpedes. Det har forekommet mig uinteressant at fremstille ovenstående skildring af de to valgte personligheder som symboler i en lokal politisk debat uden også at vise, hvilke implikationer denne politiske debat havde i lokalområdet.

Genstanden for undersøgelsen er de to grever fra Lejre-området, Ludvig Holstein-Ledreborg og Frederik Scheel til Ryegaard, der igennem de mest intense perioder af forfatningskampen formåede mere eller mindre sikkert at fastholde deres folketingsmandater, henholdsvis i Lejre-kredsen 1872-90 og Roskilde-kredsen 1879-95. Jeg har som kildegrundlag benyttet beskrivelser af situationer, hvor de to grever skulle vise deres værd som folkets repræsentanter – som folketingsmedlemmer eller andre relevante tillidshverv med en politisk under- eller overtone. Disse har i langt overvejende grad været at finde i de tre lokale dagblade: Den konservative *Roskilde Avis* og de to venstreblade *Roskilde Dagblad* og *Roskilde Tidende*.

Aviserne har været brugt på to forskellige måder: For det første har de hjulpet til at danne et billede af de konkrete historiske begivenheder, som de politiske kampe udspillede sig i samt til at skildre grevernes selviscenesættelse eller andres iscenesættelse af dem. For at opnå disse mål har det kun været muligt at benytte sig af oplysninger videregivet af aviserne, som der ingen grund skulle være til at forfalske, eller som er enslydende i alle tre aviser og på den grund må betragtes som valide.

For det andet har aviserne virket til at kunne skildre forskellige offentlige iscenesættelser af de to grever – altså måden, hvorpå aviserne selv ønskede, at greverne skulle fremstå. Her har det ikke været nødvendigt med den samme påpasselighed som ovenfor, fordi det her ikke er relevant, om skildringen er sandfærdig. Dette har alene krævet en relativt simpel analyse af avisernes italesættelse af de to grevers dyder og laster, styrker og svagheder.

Jeg har imidlertid ikke betragtet det som givende at adskille disse to forskellige analyser, men snarere at lade dem spille sammen i en samlet kronologisk fremstilling. Grundene hertil har været to: At fremstille det samspil, der kan have været mellem medie og kandidat, og at skabe en vis

fremdrift i den spændende historiefortælling, som dette emne også dækker over.

Udover at undersøge denne udtrykte opfattelse, så har det også virket givende at supplere med afstemningsresultaterne i de forskellige kredse og disses kommuner. Jeg har i denne forbindelse været opmærksom på, at der ikke nødvendigvis kan sluttes en støtte til kandidaten som greve eller godsejer, snarere end til kandidaten som politiker, men forskelle i stemmeafgivning i forskellige områder har i analysen virket som et supplement til den i debatten udtrykte opfattelse.

Før den kronologiske fremstilling vil det imidlertid være givende at få præ-senteret de to personer, denne artikel primært kommer til at beskæftige sig med.

De to grever

Frederik Christian Rosenkrantz Scheel til Ryegaard og Johan Ludvig Carl Christian Tido Holstein til Ledreborg blev født i henholdsvis 1833 og 1839. Dermed var de nogle år yngre end den gruppe godsejere med bl.a. lensgreven C.E. Frijs og godsejeren J.B.S. Estrup i spidsen, der gennem stadig mere organiseret politisk aktivitet havde lagt grunden til det godsejershøjre, som i 1866 indgik kompromis med dele af Venstre om en ny sammensætning af Landstinget, hvilket stillede dem selv i en fordelagtig politisk position.⁶ Både Scheel og Holstein fik deres indgang i dansk landspolitik under 1866-grundloven og blev således en del af den forfatningskamp, den medførte. Begge tilhørte de, som medlemmer af jordbesiddende grevefamilier, høj- og landadelen, og i begge tilfælde lå de fædrene godser i det daværende Voldborg Herred. Men hvor Scheel overtog stamhuset Rosenkrantz i 1862 som knapt 30-årig – inden hans politiske engagement begyndte – blev Ledreborg først Holsteins i 1895, efter hans folketingskarriere var til ende.

Politisk var de begge i udgangspunktet af konservativ observans. Holstein-Ledreborg sagde følgende i Folketinget i slutningen af det intense politiske kampår 1873:

“[...] jeg tror[...], at det Princip, som jeg for mit Vedkommende vedkjen-der mig, nemlig de monarkiske og de konservative Ideer her i Landet, kun ville naae en virkelig Styrke gennem en rolig Udvikling, og jeg er saa langt fra at tro, at en Kamp, den føre til hvilket Resultat den vil, skulde være tjenlig for det monarkiske Princip eller de konservative Interesser, at jeg tvertimod anser en saadan Kamp, jo stærkere og højere den bliver for den største Fare netop for disse.”⁷

Udgangspunktet for Holstein var altså forsvaret af kongedømmet og de konservative interesser. Scheels loyale tilknytning til Højre var et tydeligt udtryk for, at hans idémæssige profil var den samme.

Det er på dette grundlag ikke overraskende, at de begge i en periode var medlemmer af Godsejerforeningen, der var etableret i 1843, og hvis formål det var at tjene som interesseorganisation for godsejerne. Som aristokratisk præget samlingspunkt for modstandere af en for liberal grundlov havde foreningen mistet sin betydning med Junigrundloven, der blev underskrevet, da både Scheels farfar og Holsteins far var medlemmer af foreningen. Godsejerforeningen havde været positivt indstillet over for det estrupske Landsting i forbindelse med grundlovsændringen i 1866 og synes herefter at have vundet i styrke både umiddelbart efter – formodentlig som følge af godsejernes fornyede politiske relevans – men også i de følgende år, hvor det væsentligste tema i dansk politik var Folketingets stadig stigende krav om indflydelse på regeringsdannelsen, altså folketingsparlamentarismen.⁸ Scheel er første gang noteret for kontingentbetaling i 1862 – indmeldelsen hænger formodentlig sammen med overtagelsen af godset samme år – mens Holstein-Ledreborg, trods 'kun' stamherre, står som indmeldt i 1870. De fulgte dermed begge i deres fædres fodspor. De seks års forskel i alder taget i betragtning kan forskellen på tidspunktet for indmeldelsen ikke tillægges den store betydning.⁹

Begge grever var ligeledes aktive protektorer for skyttesagen og var desuden begge tidligt engageret i skyttebevægelsen. De første foreninger var oprettet i starten af 1860'erne, og i 1866 etablerede Scheel Ryegaard-kredsen under Gl. Roskilde Amts Skytteforening, der blev oprettet samme år. Holstein stillede sig i 1870 i spidsen for Lejres skyttekreds. Engagement i skytteforeninger skal ses som et patriotisk engagement, der eksisterede hinsides politiske skel. Med tiden blev skyttebevægelsen dog politiseret, og begge grevers vedvarende engagement i skyttesagen gør det relevant også i den her efterfølgende analyse at fokusere på visse dele af skyttebevægelsens historie.

De to grevers udgangspunkter, deres standsbevidsthed og også deres politiske overbevisning må således i starten af 1870'erne have syntes nogenlunde ens.

Det samfundsmæssige engagement fik imidlertid hos de to grever en væsentlig forskellig begyndelse. Holstein-Ledreborgs samfundsengagement havde, inden hans indtræden i Folketinget i 1872, været beskedent. Den aktive foreningsmand på egnen, Hans J. Dønnergaard, fremfører i sine erindringer, at grevens indtræden i Skytteforeningen i 1871 markerede startskuddet for det offentlige engagement,¹⁰ og i 1872 begyndte Holstein – tilsyneladende meget pludseligt – at blande sig i den offentlige debat. Det synes at være på baggrund af hans deltagelse i en teologisk strid om katolicismen, at en udvikling blev sat

i gang, der resulterede i udgivelsen af bogen *Evangelisk-Luthersk – en negativ Bestemmelse*. Heri endte katolikken Holstein med at fastslå, at “*Christendom’ er det evangelisk Lutherske ikke*”.¹¹ Holstein synes selv i begyndelsen af sit offentlige virke ikke at have været angst for at træde nogen over tærne.

Da Holstein-Ledreborg i 1872 blev folketingsmedlem, havde Scheel allerede en længere periode som offentlig skikkelse bag sig. Dette var imidlertid på et langt mere jordnært og praktisk niveau. I 1862 indvalgte han i sogneforstanderskabet i Rye-Sonnerup, og fra 1863 besad han formandsposten. Dette hverv synes han ved sit uhyre regelmæssige og personlige fremmøde at omgærde med et vist engagement, og først fra hans indvalg i Folketinget i 1879 begyndte der at være huller i fremmødet.¹² Han havde siden 1865 desuden været medlem af amtsrådet.

De to grevers første møde med det offentlige liv foregik altså på omtrent samme tidspunkt i deres tilværelse og med det samme konservative og upolitisk patriotiske udgangspunkt. De to offentlige skikkelser var dog noget nær så forskellige, som de kunne være. Holstein-Ledreborgs offentlige beskæftigelse med de højere tanker ligger så milevidt fra Scheels praktiske og i udgangspunktet upolitiske deltagelse i samfundslivet. En del af denne forskel kan naturligvis skyldes, at Scheel blev godsejer som 29-årig, Holstein-Ledreborg først som 56-årig og dermed også på hver sin side af deres politiske engagement. Overtagelsen af godset kan have haft en vis betydning for, at Scheels samfundsmæssige engagement blev stærkt knyttet til dette virke, som det for eksempel var i sognerådet, mens Holstein i højere grad havde friheden til at beskæftige sig med andre, og for grevskabet, mindre relevante områder. At dette imidlertid næppe er det altafgørende, bekræftes i den væsentligt forskellige tilgang til politikken, der kom til udtryk i de politiske profiler, der snart blev tegnet af dem.

Det var disse to personer, der i henholdsvis 1872 og 1879 indtrådte i Folketinget. Begivenhederne heromkring ses imidlertid bedst på baggrund af egnens tidligere politiske historie, hvortil vi nu kort vil vende os.

De første år med Grundloven

Det var ikke fremmed for de områder, der udgjorde kredsene Lejre og Roskilde, at være repræsenteret i Rigsdagen af en større jordbesidder. Dette havde imidlertid fortrinsvis været landstingsmænd. Her kan nævnes så forskellige skikkelser som proprietæren C.V. Thalbitzer fra Katrinebjerg og godsejeren Carl de Neergaard fra Gunderslevholm. Disse havde begge siddet i Den grundlovgivende Rigsforsamling og var efterfølgende blevet indvalgt i Landstinget for 2. kreds, der omfattede Københavns, Frederiksborg og Holbæk amter. Thalbitzer var medlem af Bondevennernes Selskabs bestyrelse, Carl de Neergaard var medstifter af Godsejerforeningen. I et samfund, hvor disse to grupper i stadig

højere grad, og navnligt på grund af det uafløste fæsteforhold, fik et stadigt mere anstrengt forhold til hinanden, kan der dårligt udledes andet af disse to skikkelses valg, end at den store jordbesidder fortsat ikke var en utænkkelig kandidat til en landstingsplads, når nu engang pladserne, som det var tilfældet i Junigrundloven, var reserveret til personer med en vis indkomst eller indbetalt skat.

I Folketinget var mængden af godsejere betragteligt mindre, og det gamle Roskilde Amt var ikke på noget tidspunkt under Junigrundloven repræsenteret i dette ting af en jorddrot. Et enkelt folketingsvalg er dog i denne forbindelse af relevant karakter, nemlig folketingsvalget i 1861, da lensgreve C.E.M. Holstein-Ledreborg, altså Ludvig Holsteins far, stillede sit kandidatur til rådighed. I referatet fra valghandlingen og vælgermøderne giver *Roskilde Avis* indtrykket af, at lensgreven opretholdt et vist aristokratisk udtryk i fremstillingen af sig selv som “*en første blandt ligemænd*”. På valgtribunen havde han påpeget, at han, “*Herremanden, men derved tillige en af de største Bønder i Kredsen*”, altså nu havde stillet sig til valg, men understregede derefter, at herremanden jo altså ikke længere havde forrettigheder i forhold til bonden. Han havde i løbet af valgkampen desuden udtrykt, at han fandt, at bønder og godsejere havde fælles interesser og således samlet skulle imødegå tidens udfordringer. Når han i takken for de afgivne stemmer “*tilbød... Enhver i Kredsen sit Raad og Bistand*” og ifølge avisen skulle have modtaget en stor begejstring hos vælgerne, så må dette tolkes sådan, at den position som en primus inter pares i hvert fald havde en vis klangbund hos nogen – om ikke hos andre, så hos *Roskilde Avis*’ formodede læsere. Holstein-Ledreborg fik 315 stemmer mod den siddende folketingsmands 419. Vi kan naturligvis ikke herfra udlede, at det var paternalisme, der gav Holstein denne vælgertilslutning. Imidlertid er denne forbindelse mellem det politiske engagement og lensgrevens status som jorddrot bemærkelsesværdig i et politisk system, hvor den almindelige valgret var et bærende princip.¹³ Godsejerens forsøg på at være landboernes talsmand var ikke på daværende tidspunkt ualmindelig. Den minder i høj grad om den tilgang, en række godsejere, med Christian Emil Frijs-Frijsenborg i spidsen, havde haft i 1850, da de stiftede Grundejerforeningen, der var ment som landboernes fælles værn for ejendomsretten. Frontfigurerne var ene godsejere.¹⁴

Med den ændring af Landstingets sammensætning, som blev 1866-grundlovens væsentligste bidrag til det danske politiske system, kan det næppe undre, at de overvejende konservative godsejeres privilegerede adkomst til pladser i valgmandsforsamlingerne også resulterede i et vist rykind af konservative godsejere i Landstinget. Således blev ved det første landstingsvalg efter 1866-grundlovens underskrivelse Wolfgang Haffner fra godset Egholm indvalgt, og havde sædet til sin død i 1887. Også han havde været et af de ledende

medlemmer i den på dette tidspunkt hedengangne Grundejerforening.¹⁵ Gods-ejerhøjres indtog som politisk gruppe var dog ikke begrænset til Rigsdagens førstekammer, om end gruppen havde sin magtbase her. Også i det uændret almindeligt valgte Folketing begyndte godsejerhøjre at vinde mandater. Disse var til dels nye kræfter, som for eksempel Jacob Scavenius fra Gjorslev, der blev valgt i Store Heddinge. Men der var også tale om tidligere liberale personligheder, der forud for 1866-grundloven havde kæmpet for et mindre konservativt Landsting, men som i mødet med Venstres krav om folketingsparlamentarisme meldte sig som entydige modstandere, for eksempel Alfred Hage.

Dermed var den politiske virkelighed, hvori de to grever Scheel og Holstein trådte ind i løbet af 1870'erne, en virkelighed, hvor godsejerne stod med en mulighed for at tilkæmpe sig en rolle som politisk stand. Både Scheel og Holstein var ved deres politiske debut medlemmer af Godsejerforeningen, og deres politiske engagement synes således til en vis grad at være bundet til den rolle, de socialt indtog gennem deres bånd til store stykker af fædrelandets jorder.

Vejen ind i nationalpolitik

At dømme på dækningen i de lokale blade var der ikke meget opmærksomhed omkring Holstein-Ledreborg, da han i 1872 stillede op i Lejre-kredsen. Dette havde ændret sig allerede godt et år efter, da folketingsvælgerne endnu engang skulle afgive deres stemme. I mellemtiden havde greven markeret sig kraftigt imod Venstres krav om folketingsparlamentarisme og partiets nedstemning af finanslovens overgang til andenbehandling, der desuden blev grundene til, at regeringen udskrev valg i utide. Holstein fik ved folketingsvalget, hvor han var opstillet mod venstremanden og gårdejereren Strandskov, en betragteligt større andel af stemmerne end i 1872, hvilket er desto mere bemærkelsesværdigt, da Lejre-kredsen hidtil havde markeret sig som en entydig venstrekreds. På et tidspunkt, hvor den politiske situation var betændt, og hvor valget af regeringen var sat i scene som et fra- eller tilvalg af Venstres kurs mod parlamentarismen, må Holstein altså have talt til noget andet i Lejre-egnens befolkning end parlamentarismeforkæmperne.¹⁶ Der er dog ikke noget, der tyder på, at hverken Holstein selv eller *Roskilde Avis* på dette tidspunkt forsøgte at bruge hans kald eller stand til promovning af ham. Alene havde Holstein på et vælgermøde i Viby Kro sagt, at klassestyre – såvel adels- som bondestyre – var af det onde.¹⁷ Holstein kom dog snart til at fremstå som egnens markante venstrepersonlighed. Snart efter formelt i 1875 at have meldt sig ind i Venstre havde han en artikelserie i *Roskilde Tidende* med betragtninger over 1866-grundloven, og han må således hurtigt have kunnet integreres i Venstre.¹⁸

Fra Højres side forsøgte man ved valgkampen i 1876 at bruge det imod Holstein, at han havde meldt sig under Venstres faner – dog ganske uden virkning:

Modstanderen, højremanden og gårdejereren Hans Nielsen, fik 11 stemmer mod Holsteins 849.¹⁹

Henvisningerne til Holsteins stand er imidlertid fortsat begrænsede. Af *Roskilde Avis'* referat fremgår det, at skolelæreren Hansen fra Rye ved et møde på Lindencro under valgkampen i 1876 udtrykte følgende om Holstein:

[...] Greven havde begyndt sin politiske Bane som gamle Rugaards Modkandidat, havde svinget snart til Høire, snart til Venstre, ogsaa været i Midten, og tilsidst havnet i det forenede Venstre, en Havn, fra hvilken Taleren [Hansen] havde erfaret, at Rigsdagsmændene, ligesom de gamle Høvdinger fra Leire, gjorde idelige Vikingetog og kom hjem med fuldtop af Hæder, Berømmelse og Laurbær, indhøstede paa det forenede Venstres Marker.²⁰

Det kan formodentlig med rimelighed antages, at det faldt fint i tråd med *Roskilde Avis'* linje at fremhæve sidestillingen af Holstein med berømmelseshungrende lykkejægere fra samme område blot et årtusind tidligere – i barbariets tidsalder. Det var der intet ædelt ved, om end der i henvisningen har kunnet ligge en implicit sammenligning med mere ædle og samtidige repræsentanter for herremandsstanden.

Endnu en greve på valgtribunen

De mere massive udtalelser om godsejerstanden fra Venstres side tog først fart omkring folketingsvalget i januar 1879. I første nummer af den radikalt tendrende venstreavis *Roskilde Dagblad* fra 1. oktober 1878 havde redaktionen slået fast, at “*Vi betragte Provisoriet som et Herremandsslag i Ansigtet paa den menige Mand.*”²¹

Midt i december 1878 blev Folketinget opløst, og dermed blev den første valgkamp siden den kontroversielle provisoriske finanslov i 1877 igangsat. Holstein-Ledreborg havde på dette tidspunkt cementeret sit mandat i kredsen, både på grund af den lokale tiltrækningskraft og hans tilknytning til Venstre. Derudover stod han nationalt som en ledende venstrepersonlighed. Både før og efter tog han aktiv del i den offentlige debat.

Knapt to uger efter valgkampens begyndelse kunne *Roskilde Avis* juleaftensdag meddele, at grev Frederik Scheel til Ryegaard “*efter indtrængende Opfordring fra ansete Mænd heri Byen*” ville stille sig som kandidat i Roskilde-kredsen.²² På sit første vælgermøde, der blev afholdt på Hotel Prindsen i Roskilde, gjorde Scheel endnu engang opmærksom på, at han stillede op på opfordring, at han ikke hidtil havde beskæftiget sig med politik, og at han ikke selv fandt, at han havde evner til det.²³

Figur 2. Frederik Scheel.

Hvor Holstein-Ledreborgs stand dårligt var blevet berørt – hverken af ham selv eller andre siden hans første valg i 1872 – blev Scheel af kredsens radikale venstrefolk straks forbundet med sin status som herremand. Få dage efter Scheels kandidatur var der vælgermøde på Hedehuskroen. Scheel var ikke til stede. Den radikalt tenderende skolelærer Hans Adolph Jensen fra Kamstrup kritiserede den moderate folketingsmand Hans Sørensen, da han fandt, at Sørensen havde omtalt den provisoriske finanslov fra 1877 *“temmelig mildt”*. Han sagde, at det var lykkedes *“Herremandspartiet”* i 1866 at indføre et *“Herremands-Landsting”*, der nu var blevet brugt til at bryde Grundloven. Af *Roskilde Tidendes* referat:

“Skal Regeringen blive saaledes ved, da vil Folket let tabe Interessen for de offentlige Anliggender, og det samme, som skete her i Danmark i gamle Dage, da den frie Bonde sank ned til at blive en Træl, det kan godt langsomt gennem Tiderne gentage sig endnu.”²⁴

Scheel blev ikke direkte nævnt, men den manglende henvisning til herremænd på tidligere møder og Scheels nyligt meldte kandidatur taget i betragtning, kan

kommentaren dårligt løsrives fra Scheels person.²⁵ Skolelæreren lagde ikke den hårde tone fra sig, hvilket i 1887 kostede ham hans job, da han af Højesteret fik stadfæstet sin embedsfortabelse på grund af agitation mod regeringen.²⁶

Ved valgbehandlingen i 1879 sagde den radikale gårdejer Niels Jensen, at det var ærgerligt, at Venstre ikke stillede på én liste, men at han dog ikke regnede med, at “*nogen Bonde vilde stemme med Høire, thi han kom da til at løbe og trække i Herremandens Skøder og kom til at nøies med de Smuler, der faldt fra Ministeriets Bord.*”²⁷

Det er bemærkelsesværdigt, at herremandselementet i debatten kun blev fremdraget af radikale og kun viderebragt af *Roskilde Avis* og *Roskilde Tidende*. *Roskilde Dagblad*, der ellers få måneder tidligere havde betragtet provisoriet som det nævnte “*Herremandslag*”, bragte ikke i dets referater gengivelser af disse ordvekslinger. Samtidig synes *Roskilde Tidende* i denne periode at have indtaget en mere bredt favnende position, hvor *Roskilde Dagblad*, der først var begyndt at udkomme 1. oktober 1878, stod de moderate – deriblandt Holstein-Ledreborg – mere eksplicit imod.

At herremandsargumenterne således ikke fremkommer i *Roskilde Dagblad* er ganske interessant, da *Roskilde Dagblad* politisk nærrede aversion mod begge de opstillede. At *Roskilde Dagblad* var påpasselig med at viderebringe disse argumenter, vidner således om, at billedet af herremanden og bonden nok var en slags metafor, man kunne tage frem i debatten, men ikke en dikotomi, der var politisk virksom for andre end et mindre udsnit af befolkningen, der måske endda kom til at udstråle lidt vel meget patos, men for lidt konkret politisk indhold – en beskyldning, *Roskilde Dagblad* næppe har villet have hængende på sig.

Holstein-Ledreborg havde efter udstedelsen af den provisoriske finanslov i 1877 med en forhandlende fløj af Venstre medvirket til, at man kom tilbage til regulære former igen, og denne “*Beredvillighed*”, som *Roskilde Dagblad* ironisk kaldte det,²⁸ bragte Holstein i et modsætningsforhold til de mere radikale dele af Venstre.

På et vælgermøde på Lejre Kro proklamerede Holstein imidlertid, at “[...] *der skal tages Hensyn til Bonden i Danmark og det skal Højre lære!*”²⁹ At bonden således var kædet sammen med Venstre, var givet. At det nødvendigvis skulle være godsejergruppen i særdeleshed, der stod herimod, var ikke givet. Imod bonden stod Højre.

Problematismen af Holstein som venstremand sprang ud i fuldt flor ved folketingsvalgene i sommeren 1881. Højremanden Henrik Wulff skrev i 1882 i bogen *Den danske Rigsdag*, som indeholder biografier af samtlige rigsdagsmedlemmer, at Holstein havde mistet al agtelse i partiet, og han frakendtes enhver fremtidig chance for at komme tilbage i politik.³⁰ Dette finder sin klare

bekræftelse i den betragtning, at Holstein ingen støtte fandt i nogen af venstreaviserne. Begge viderebragte de loyalt den adresse, som en række fremtrædende venstrepolitikere – af mere radikal end moderat observans – havde underskrevet. Underskrivere var blandt andet Berg, Brandes og Hørup, men også Dønnergaard, Holsteins gamle ven og partifælle, havde underskrevet.³¹ Den moderate adresse, blandt andet underskrevet af Holstein, blev af *Roskilde Dagblad* kaldt “*mat og slæbende*”³² i tonen. I *Roskilde Tidende* viderebragtes den uden kommentarer.³³ Dette tyder på en bredere forståelse for Holsteins synspunkt i *Roskilde Tidende*, og det var også her, at Holstein endte med at komme til orde.

På et af de indledende vælgermøder meddelte sognefoged N. Hansen fra Gundsølille sit kandidatur, som Dønnergaard åbent støttede.³⁴ Til et vælgermøde skal Dønnergaard endda i *Roskilde Dagblads* referat have påvist “*Grev Holstein-Ledreborgs politiske Upaalidelighed og uberegnelige politiske Svingninger.*” Hansen bebrejdede desuden på et vælgermøde de moderates og Højres støtte til den nye militære straffelovs hårdhed ved at sige, at:

“I gamle Dage kunde Godsejeren lade Bonden ride Træhest, men i 1881 vare vi naaede til, at Landets folkevalgte Forsamling godkjender en Lov, der tilhører en barbarisk Tidsalder.”³⁵

Henvisningen til træhesten blev brugt flere gange i valgkampen.³⁶

Holstein tog til genmæle i en artikel i *Roskilde Tidende* og fandt det afgørende, at tiltagene i straffelovene ikke kunne siges at være barbariske og i alt væsentligt var mildere end de foregående. Han hævdede, at de radikales modstand alene skyldtes splidagtighed: “*de glemme den Sag de skulle forsvare og den Befolknings Interesse, de skulde fremme*”. Avisen fandt det imidlertid nødvendigt efterfølgende at understrege, at den ikke delte anskuelser med Holstein.³⁷ To dage senere replicerede Hansen, at straffeloven var under et frit folks værdighed.³⁸

I den konservative *Roskilde Avis* blev valgkampen i Lejrekredsen ikke dækket i udpræget grad, men en læser indsendte til redaktøren en beskrivelse af valghandlingen, hvor Holstein-Ledeborg som forhandlingsvillig venstremand blev betragtet som en acceptabel kandidat for de lokale højremænd.³⁹

Venstreaviserens radikale tendens til trods var dog også vælgerfolket moderat indstillet. Holstein vandt ikke i Lejre en, i forhold til de forrige valg udpræget stor sejr, men fik dog stadig knapt 75 % af stemmerne.⁴⁰

Langt mere eksplicit blev Scheels stand direkte inddraget i valgkampen. Gårdejer Sørensen, der ved valget i 1879 havde været opstillet mod Scheel, omtalte ham ved et vælgermøde på Prindsen i 1881 som “*Aristokrat*”, hvor-

med han syntes at mene, at han var stærkt distanceret fra vælgerbefolkningen. Dette udsagn blev bragt videre alene af *Roskilde Avis* og *Roskilde Tidende*. Som *Roskilde Dagblad* også, som nævnt, tidligere havde undladt at viderebringe nedsættende bemærkninger om herremænd, følte avisen altså heller ikke her behov for at inddrage denne nedsættende bemærkning – formodentlig fordi en sådan brug af grevens status endnu ikke blev betragtet som stueren.⁴¹ Derimod fik Scheels replik varig betydning. I *Roskilde Avis*' referat hed det:

“Hr. Sørensen havde udtalt, at Taleren [Scheel] var Aristokrat, det var ganske rigtig; en Mand som efter sin Fødsel og sociale Stilling indtog den Plads, som han indtog, maatte sige, at han var Aristokrat, sagde han andet, så løi han (Hør!) men det er vel ikke nogen Forbrydelse at bære et gammelt Navn og være Aristokrat? Han troede, at han havde nok saa Meget tilovers for den fattige Mand som mange af dem der kalde sig Demokrater (Bravo! Hør!).”⁴²

At der var kamp om begrebet, er hermed givet. I begrebet forsøgte Scheel på den ene side at nedlægge en værdineutral definition af sin egen status og på den anden side at forbinde en sådan status med et hjerte for de svage. Højremanden og skolelæreren Nyeboe fra Taagerup føjede til, at ”*Greven er en Aristokrat som Demokraterne appellere til, naar de ere oppe at skjændes.*”⁴³ Med dette henviste han til et tidligere møde, hvor Scheel var blevet bedt om at mægle mellem de to venstrekandidater. Her henvistes altså til den position over partierne, som man som højremand kunne fremhæve Scheel som – en mæglerrolle. Ved et senere møde stillede Nyeboe desuden det spørgsmål, hvorvidt Holstein-Ledreborg så kunne være demokrat, når Scheel ikke kunne. Spørgsmålet blev, ifølge *Roskilde Avis*, ikke besvaret.⁴⁴

Var denne kamp stoppet her, havde det imidlertid været, hvad det var, men lige så meget, som Holsteins og Scheels stand næppe har været irrelevant i valget af dem som folketingskandidater og -medlemmer, lige så klart kom det til at stå, at denne særstatus også havde en bagside. Hvor *Roskilde Dagblad* havde valgt at udelukke Sørensens beskyldning, forsømte redaktøren ikke at få Scheels svar flettet ind i artiklen, og det blev de næste dage et ivrigt drøftet samtaleemne. Til folketingsvalget fastslog Scheel i den forbindelse, at han vist nok var aristokrat, men dog hverken ville se på sagerne fra et aristokratisk eller demokratisk standpunkt, men ”*fra det Standpunkt, hvorfra de alene skulde sees, nemlig fra et fædrelandskjærligt Standpunkt*”.⁴⁵ Scheels udtalelse om sig selv som aristokrat kom dog i løbet af nogle år til at blive en fast bestanddel af Venstres agitation.

Dette kan i dag synes at være retorisk inkompetence fra Scheels side og i

historiens lys en fatal brøler, men i så fald overser man, at Scheel – på trods af Højres samlede tilbagegang – med sine 56 % af de afgivne stemmer fik det bedste valg nogensinde i maj 1881. At dette angreb på ham for hans udtalelse langt fra entydigt havde en givende effekt for Venstre, understreges desuden af, at Scheels udtalelse ikke, ved den efterfølgende folketingsvalgkamp to måneder senere, synes at have spillet en rolle i debatten.

“Venstrevalg overalt”

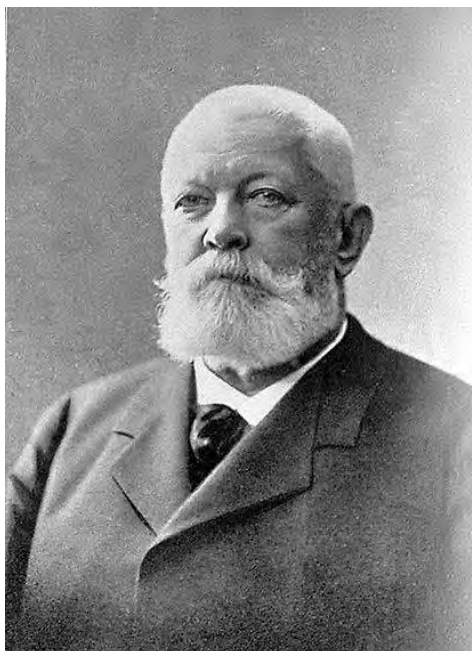
Henrik Wulffs skildringer i *Den danske Rigsdag* er ikke efterladt upåvirket af forfatterens konservative sindelag. Scheel fremstilles heri som pålidelig, uegennyttig, flittig, bredt veltid og højt agtet. Derimod fremstilles Holstein-Ledreborg som utroværdig og magtbegærlig. Hans tilknytning til en gammel og agtet adelsslægt fremstillede Wulff som forædlende og en god start på, hvad der kunne blive en forrygende karriere, hvilket imidlertid blev tabt på gulvet ved Holsteins skiftende politiske sympatier. Hans store begavelse, som Wulff fremhæver, kom i denne forbindelse til at stå som farlig snarere end givende.⁴⁶

Wulffs fremstillinger er samlet set stærkt tendentiøse, og han har svært ved at tilskrive venstrefolk dyder af nogen art, lige såvel som det falder ham svært at finde belastende sider ved højremændene. De to fremstillinger understreger imidlertid den pointe, at kampen for synspunktet, at herremandsstanden kunne være et givende element i samfundet, på ingen måde var opgivet – en tilgang, der også i praksis synes at have eksisteret i det gamle Roskilde Amt.

Den politisk intense stemning i midten af 1880'erne førte til en omfattende politisering af nærsamfundet, og denne ramte også de i reglen upolitiske foreninger. Lensgreve Dannemand, borgerkongen Frederik VI's uægte søn og derigennem ejer af herregården Aastrup, var en alment agtet mand på egnen og havde, siden stiftelsen af Gl. Roskilde Amts Landboforening i 1870, været foreningens formand. Formodentlig på grund af den stadig mere markante venstretendens i foreningen trak han sig på generalforsamlingen oktober 1884 fra sin post i utide. På samme møde indvalgte Holstein-Ledreborg i bestyrelsen, og på førstkommende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med Holstein-Ledreborg som formand. Holstein-Ledreborg synes i høj grad at virke som symbol på venstremændenes overtagelse af foreningen, idet initiativerne på bestyrelsesmøderne kun i sjælden grad synes at komme fra ham, men derimod hans allierede.⁴⁷

Landboforeningens magtskifte må siges at være gået meget smertefrit, hvilket formodentlig netop skyldtes, at venstretendensen i foreningen var så entydig, som den var. Det magtskifte, der i samme periode foregik i skytteforeningen, var dog langt fra præget af den samme stilfærdige overgang, og det var i denne forbindelse, at Scheel og Holstein for alvor kom til at krydse klinger.

Figur 3. Ludvig Holstein-Ledreborg.

De foregående år havde skytteforeningernes generalforsamlinger været præget af en vis intensitet. På generalforsamlingen 1884 havde der således været ivrig strid om besættelsen af dirigentposten, fordi forretningsudvalget, ledet af formanden, grev Scheel, ikke havde taget venstreflertallet på generalforsamlingen i ed. Dette flertal afstedkom ligeledes, at Scheel blev vraget som medlem af forretningsudvalget og dermed også som formand. Holstein-Ledreborg derimod blev indvalgt med størst stemmetal.⁴⁸

Scheel havde efter valget udtalt, at man bedst tjente skyttesagen ved ikke at blande politik ind i den, hvilket var blevet besvaret med stærke hurraråb.⁴⁹ Holstein-Ledreborgs sejr førte imidlertid til, at *Roskilde Dagblad*, som oplæg til den kommende folketingsvalgkamp, proklamerede "*Frisk Mod*", og at denne første sejr var et tegn på, at folket havde taget det princip til sig: "*Venstrevalg overalt*".⁵⁰

Tonen var altså nu slået an. Venstre var i offensiven, og Holstein-Ledreborg var som formand for både Landboforeningen og Skytteforeningen den ledende figur. Dette understregede han ved – forgæves – at foreslå, at de moderate og de radikale gik sammen om en kandidat i Roskilde. Det vigtigste var altså at få en venstremand valgt.⁵¹

Hvor angrebet på godsejerne som gruppe førhen havde været et radikalt element, så gik det samlede Venstre til angreb mod Højre, blandt andet på, at "*Højre kæmper for, at Godsejerne skulle have al Magten i vort Land*",⁵² og Scheel blev bebrejdet, at han alene kæmpede de privilegerede stænders sag. Dette blev modsagt af pastor Møller fra Ledøje, der påpegede, at den almindelige valgret havde $\frac{3}{4}$ af indflydelsen – fuldt til Folketinget og halvt til Landstinget – hvorfor man ikke kunne tale om privilegerede stænder. Scheel selv forsvarede sig med, som han også før havde gjort det, at han altid havde kæmpet småfolks sag. Dette forsvar druknede imidlertid i den samlede venstrebevægelses nu meget eksplicitte angreb på godsejerstanden.⁵³ Mest ivrig i sin fremstilling var dog fortsat *Roskilde Dagblad*, der dagen før valget skrev:

"Aristokraten, den reaktionære Greve Scheel har tabt mange Stemmer blandt dem af Roskilde Bys Borgere og Sct. Jørgensbjerg Arbejdere, der endnu have saa megen Selvstændighedsfølelse tilbage, at de kan rette deres Ryg og følge deres egne Interesser."⁵⁴

Valgkampen i Lejre-kredsen forud for folketingsvalget i juni 1884 blev kun i beskeden grad dækket af aviserne og uden nogen videre stillingtagen. Kun blev Holstein-Ledreborg af pastor Møller beskyldt for, sammen med Berg, at rejse landet rundt og så splid i befolkningen.⁵⁵

Den brede eksplicit udtrykte klassekamp mod godsejerne blev altså netop først særdeles tydelig i Venstres valgkamp i 1884. At dette falder sammen med Holstein-Ledreborgs magtovertagelse, er ikke umiddelbart forståeligt. En mulig tolkning er imidlertid, at angrebet på godsejergruppen netop dækkede den egoistiske interessevaretagelse og ikke den opofrende kamp for den jævne mands ret, som Holstein-Ledreborg entydigt kunne forbindes med, efter han var blevet den ubestridte venstreleder i området.

Valget blev en sejr for Venstre, hvilket også kom til udtryk i de to grevers valgresultat. Foruden valget i 1895, hvor Scheel blev vraget, var valget i 1884 det eneste, hvor Scheel ikke havde et absolut flertal i sin kreds. Venstrekanidaterne i Roskilde havde imidlertid ikke fulgt Holsteins råd og stillede sig begge til valget, delte venstrevælgerne, og Scheel fik således alligevel mandattet. Anderledes gik det i Lejre-kredsen, hvor Holstein-Ledreborg med godt 88 % af stemmerne fik sit næstbedste valg. I sit eget lokalområde var han således nu den ubestridte førerfigur.

Året 1884 havde politisk set været intenst i området, men det skulle vise sig, at det intet blev imod 1885. I dette år blev den kamp udkæmpet, som hen ved 30 år senere stadig blev benævnt "*Det store Slag i Roskilde*".⁵⁶

Billeder fra en generalforsamling

“I Palaigaarden var der ligefor Hovedindgangen reist en stor med Hs. Maj. Kongens Navnechiffer og store Dannebrogssflag prydet Tribune, hvorfra Skytteforeningens Formand, Skolebestyrer Helms, bød den c. 800 Mand store Forsamling Velkommen og meddelte, at Forretningsudvalget havde udseet ham til Dirigent. Han udtalte herpaa, at Politik for Tiden laae i Luften. To Mænd kunde ikke komme sammen uden at tale herom; men han vilde dog bede den talrige Forsamling her om, at den idag vilde afholde sig fra Alt, hvad der hed Politik og kun tale om Sagen.”⁵⁷

Således beskrev *Roskilde Avis* indledningen på generalforsamlingen i Gl. Roskilde Amts Skytteforening, der var blevet afholdt 14. april 1885. Formanden, den ivrige forsvarsven og skolemand Henrik Steffen Helms, var året inden blevet valgt som formand og var en kompromiskandidat venstre- og højrefolk imellem. Det håb, han havde udtrykt for dagen, blev i løbet af de følgende timer gjort grundigt til skamme.

Generalforsamlingen skal ses ikke bare på baggrund af de forrige års overraskende ændringer i foreningens ledelse, men også den noget mere nærværende og politisk intense situation, der lå i regeringens udstedelse af den kontroversielle provisoriske finanslov kun to uger inden. Formodentlig var det også denne intensitet, der satte sig sit spor i det bemærkelsesværdigt høje antal deltagere. Hen ved 800 skytter havde transporteret sig til Roskilde, venstremændene tidligt nok til inden generalforsamlingen at afholde prøvevalg på Hotel Prindsen, mens de fjernere boende højrefolk først ankom til banegården nogle timer senere, hvorefter de i samlet trop marcherede mod Stændertorvet syngende “Den tapre Landsoldat”.

I det hele taget synes generalforsamlingen præget af spænding og afventning af et eneste punkt: Personvalgene. Efter valget kunne formanden erklære, at de seks venstrekandidater var valgte med cirka 20 stemmers flertal i den 800 mennesker store forsamling. Ifølge den konservative *Roskilde Avis* skal dette budskab være blevet besvaret med et “*Længe leve Greve Scheel*” efterfulgt af tilråbene “*Det er da en Greve, man kan være bekjendt at tage Hatten af for*”, “*Ned med Holstein og Dønnergaard!*” og “*Tag Hatten af Holstein!*”. Det var således Scheel, der fra konservativ side blev set som Højres ledende kandidat, og det var Holstein, han stod i modsætning til – om end Holstein hverken var på valg eller formand på tidspunktet for generalforsamlingen.

Efter generalforsamlingen afholdt de to partier separate fester i to forskellige lokaler på Hotel Prindsen, men repræsentanter for begge parter undlod

dog ikke der forinden højlydt at give deres mening til kende over for hinanden i gården. Det er kendetegnende for skildringen af begivenheden, at det mest håndfaste udtryk for stridigheden fandt sted, da Holstein skulle med toget tilbage til Lejre. En række venstrefolk fulgte ham op ad Algade til banegården. Lidt senere ankom en gruppe højrefolk, og her begyndte så et håndgemæng, der involverede paraplyer, stokke, og hvad man nu ellers havde ved hånden. Centralt er det, at Holstein-Ledreborg blev gjort til centrum for dette oprør, og en gruppe højrefolk skulle oven i købet have forsøgt at tiltvinge sig adgang til grevens kupé, men blev stoppet.⁵⁸

På lang sigt kom denne kamp til at stå som en af de markanteste begivenheder i Roskilde under forfatningskampen, og både Holstein og Scheel havde altså her en nøglerolle.⁵⁹

På lidt kortere sigt fik magtskiftet den konsekvens, at en række utilfredse lokalforeninger brød ud og etablerede Københavns Amts Skytteforening. Scheel var det naturlige valg som formand.

På trods af den tilsyneladende nedtoning af Holsteins stand det første tiår af hans politiske virke, så er det bemærkelsesværdigt, at det var greverne, der naturligt sås som modpolerne i denne strid. Mindre bemærkelsesværdigt bliver det ikke af, at det hidtil herremandsfjendtlige *Roskilde Dagblad* fulgte op på valget og de voldsomme reaktioner herpå ved at skrive om Holstein i modsætning til Scheel:

“Hvad er der da i Vejen med Grev Holstein? Han er Greve, men har aldrig sagt om sig selv, at han er Aristokrat, han har tvært imod i Gjerningen vist, at han skøtter Folket imod Aristokraterne. Han er ingen Greve af den Slags, der gaar mere end tolv af paa Dusinet, men en udmærket begavet og dygtig Mand. Hvis vore Godsejere ikke var saa bornerede, som de er, vilde de, selv om han hører til deres Modstandere, paa Standens Vegne være stolte af ham. Han er en Mand, der i sin ydre Optræden altid viser, at han forstaaer Betydningen af Ordet: “Adelskab forpligter”. ”⁶⁰

Det var det samme *Roskilde Dagblad*, der i 1878 havde skrevet om den provisoriske finanslov 1877 som et “*Herremandsslag*” og den moderate gruppe, Holstein inklusive, som unødigt imødekommende over for regeringen. Den tidligere tale om almuens kamp mod godsejeren var altså ikke længere interessant for dagbladets læsere. Langt snarere var det væsentligt, at det var Venstre, der havde den sande adelsmand som frontfigur i den politiske strid – den, de andre godsejere burde se op til som blandt standens bedste.

Roskilde Dagblad malede således et billede af adelsmanden Holstein i mod-

sætning til "Aristokraterne", højrefolkene. Denne modsætning og fremhævelsen af, at Holstein ikke havde benævnt sig selv aristokrat, skal naturligvis ses i forbindelse med Scheels udtalelse om sig selv som sådan fra 1881. Nu skruede man bissen på.

De sidste år

Klassekampsretorikken mod godsejerne blev dog i de lokale blade noget mere heftig. At Holstein-Ledreborg dog fortsat ikke var omfattet i denne kampretorik understreges af, at den fjendtlige tone over for godsejerne i valgkampene 1887 og 1890 navnlig prægede skildringen af valgkampen i Lejre, men ikke med fokus på Holstein. Modkandidaten var Carl Carstensen, redaktøren for hovedstadsbladet *Dagens Nyheder*. Dette dagblad var Godsejerforeningens talerør. Godsejerforeningen var i perioden en stærk regeringsvenlig stemme, og regeringen påvirkede gennem kultusminister Jacob Scavenius i høj grad *Dagens Nyheders* redaktionelle linje. At *Roskilde Dagblad* så entydigt forbandt "Godsejernes Carstensen"⁶¹ med herrestanden uden at skulle undskylde Holstein-Ledreborgs herkomst, kan siges at være et klart signal om, at Holstein-Ledreborg virkelig var den samtidige undtagelse, som det var blevet indikeret ved skildringen af generalforsamlingen i 1885. Han var den sande adelsmand, ikke aristokraten. Dette understreges af begge avisers fortsatte tilknytning til Holstein, som for eksempel vises ved, at bladene bragte Holsteins foredrag fra Frederiksberg liberale Vælgerforening i januar 1887, hvor Holstein i kraftig grad markerede afstanden til regeringens provisoriepolitik og proklamerede den som skadelig for al fremtidig konstitutionel orden, men også slog fast, at dette ligefuldt var til skade for de konservative interesser i Landstinget som for demokratiet i Folketinget.⁶²

Roskilde Dagblad erkendte, at egnens egen højregodsejer havde en ledende rolle som autoritet for provisoristerne, men det, efter venstrefolkenes mening, paradoksale heri blev understreget i øgenavnet "*Grev Scheel den tause*".⁶³ Dette skal ses som en henvisning til, at Scheel siden sin tiltræden i Folketinget i 1879 kun havde taget ordet to gange.⁶⁴

I *Roskilde Tidende* var man ikke ræd for at sige, at "*Det danske Demokrati staar enigt i Kampen mod Godsejer-Ministeriet*".⁶⁵ Kampen mod regeringen var altså nu lige så meget en kamp mod godsejerne. At regeringen var godsejerpræget, var et af dens primære karakteristika.

Roskilde Avis derimod gik de moderate i møde ved, som noget af det første efter valgets udskrivelse, at bakke den moderate hovedstadsavis *Morgenbladet* op i kampen mod "*den Bevægelse, der paa forskjellige Steder i Landet har viist sig ved Møderne i Anledning af de forestaaende Folkethingsvalg for at trænge Medlemmerne af Landbostanden ud af Rigsdagen og erstatte dem med litterære*

Vagabonder”. I samme nummer leveredes under overskriften “*De slemme Godseiere*” meddelelsen, at lensgreve Raben-Levetzau og hustru på godset Lekkende, havde holdt julefest for arbejderne, foranstaltet juletræ for “*en Mængde Børn*” og ved nytårstid foræret hver arbejder en halv tønde kul.⁶⁶ *Roskilde Avis* lagde desuden ikke fingrene imellem, hvad angik Holstein-Ledreborg, som avisen beskyldte for hykleri, da han ikke havde været så beredvillig til forhandling, som han ellers havde brystet sig af.⁶⁷ Højre var, konfronteret med dette massive angreb på en af partiets kernegrupper, i defensiven.

Tonen var altså fra venstrefolkenes side blevet stadigt skærpet over for godsejerstanden, og i 1890 fik den endnu et nøk. I *Roskilde Dagblad* skildredes den faste højreskare i Lejre-kredsen på følgende måde:

“Højres Kandidat vil som sædvanlig ikke faa væsentlig andre Stemmer end dem fra nogle Herremænd og Forpagtere med deres Undergivne, af hvilke Grev Scheel stiller det overvejende Kontingent, og saa de lige saa afhængige Jærnbanefolk.”⁶⁸

Og Roskilde-kredsen:

“Ja, her vil Kampen komme til at staa mellem Provisorier og Grundloven mellem Reaktion og Fremskridt, mellem Demokrati og Aristokrati, saa haardt som nogensinde tidligere. Grev Scheel er en af de mest udprægede Repræsentanter baade for vort Aristokrati og for Provisorieregimentet, og hans Indflydelse i Valgkredsen er næppe aftaget.”⁶⁹

Her blev altså ikke bare inddraget godsejernes varetagelse af egeninteresser, men nu blev herremændenes tag i de lokale – umyndiggørelsen af den jævne mand, demokratiets bærer – også et tema. Det var ikke bare godsejeren som dårlig politiker, men selve det aristokratiske styre, han var garant for, der skulle gøres op med.⁷⁰ Således opfordrede man “*Frihedens Venner*” til at vise Estrup, at de ikke ville “*bøje deres Nakke under hans junkerlige Støvlehæl*.”⁷¹

Roskilde Avis proklamerede derimod i en annonce – modsat beskyldningen om vælgerskarens afhængighed: “*Mød frem enhver fri Mand og stem paa Højres Kandidat Grev Scheel*.”⁷²

Desuden imødegik man beskyldningen om det aristokratiske styre ved at fastslå, at:

“[...] selv om Grev Scheel har den i “Rosk. Dgbl.”s Øine utilgivelige Feil, at være Adelsmand og Aristokrat, saa har han tillige en stærkt udviklet Følelse af Betydningen af det gamle franske Ord noblesse oblige, hvorom

hans store Gavmildhed og Velgjørenhed med Beboerne paa hans Gods, i Roskilde og andre Steder vidner[...]”⁷³

Man forsøgte således fra *Roskilde Avis*' side at opretholde idéen om aristokratiet som en gruppebetegnelse i lighed med demokratiet, der bidrog til det samlede hele – ikke som en eksklusiv og fordærvende styreform.

At godsejerskabet endnu – om ikke andet så på lokalplan – spillede en betragtelig rolle, understreges ved fordelingen af stemmerne ved både valgene i 1887 og 1890 i Rye-Sonnerup sognekommune, hvor Scheels Ryegaard lå. Her fik Højres Carstensen en overvældende mængde af stemmerne. I 1890 fik han mere end 2/3 af stemmerne i kommunen, der udgjorde næsten halvdelen af hans samlede stemmetal.⁷⁴

Udgang og eftermæle

Ikke mange måneder efter folketingsvalget i 1890 nedlagde Holstein-Ledreborg sit mandat. I 1888 havde han nedlagt posten som formand for skytteforeningen, og i 1890 frasagde han sig ligeledes formandsposten i landboforeningen. Holstein-Ledreborgs rolle var udspillet – i hvert fald næsten.

I *Roskilde Avis* blev Holstein-Ledreborg ved meddelelsen om hans afgang skildret på nogenlunde samme måde, som Wulff havde gjort det i 1882 – som splidagtig og upålidelig, og gennemgående meget lidt tillidsvækkende.⁷⁵ Hans titel, byrd og hverv dvælede man ikke ved. Det gjorde man heller ikke ved valgkampen i 1892, men her blev han anderledes skildret som en politiker, der havde opgivet ævred på grund af de radikale elementers overvægt og det forhandlende Venstres medfølgende svaghed. I avisens opsummering af den politiske situation forud for valget i 1892 blev det beskrevet som en reel fare, at førerne for den forhandlende del af Venstre – ligesom Holstein-Ledreborg – gav op og droppede politikken.⁷⁶

Scheel havde siden sit allerførste valg ligget på vippen. Det må således og måske netop inden valget 1895, det første siden Det Store Forlig 1894, have stået ham klart, at dette kunne blive en valggyser, der kunne koste ham pladsen i Folketinget. Det ses da også tydeligt, at alle sejl blev sat til.

Scheel understregede med udgangspunkt i den fattiglov, der forinden var blevet et resultat af forhandlingerne mellem Højre og de moderate venstrefolk, at gode ting kom af forhandlingerne, og han fandt det i den forbindelse endnu engang nødvendigt at understrege:

“I min Virksomhed i Rigsdagen staaer jeg ikke som Repræsentant for enkelte Stænders Interesser, min Opgave har været og vil altid blive at søge det hele Folks Vel fremmet...”⁷⁷

Figur 4. Valgannonce fra Roskilde Avis, 9. april 1895.

Dette havde i samtlige hans valgkampe været væsentligt for Scheel at understrege.

Scheel tabte valget, og *Roskilde Dagblad* undlod ikke at bemærke, at sejren i Roskilde var mere end bare én vunden kreds ud af mange:

“Hele Landets Øjne var igaar heftet paa Roskildekredsen; vilde Venstre tage Kredsen?... Vælgerne gav hele Landet et Svar, som er bleven modtaget med Jubel over alt af Meningsfæller.”

Scheel blev få måneder efter indsat som kongevalgt landstingsmand.⁷⁸

Holstein-Ledreborg blev konseilspræsident ganske kort i 1909, da det blev nødvendigt at finde en kompromiskandidat, men ellers var hans politiske karriere forbi.

Da de to grever døde med to dages mellemrum i starten af marts 1912, er det

let på avisernes intense behandling at se, at det var to politiske topfigurer, der gik bort, og naturligt kom skytteforeningsslaget fra 1885 – det tidspunkt, hvor de to symboler skarpest var ført i marken over for hinanden – til at spille en fremtrædende rolle i begge skildringer.⁷⁹

Sammenfatning

Efter sigende skulle figuren Niels Uldahl i *Fædrene æde Druer* bygge på Gustav Wieds svigerfar Ferdinand Tutein, men vi finder også her i dette karikerede sjællandske miljø, hvad der let kunne være paralleller til den konkrete situation i Gl. Roskilde Amt, hvor Wied selv boede. Den noget paternalistiske aura, der omkranser Wieds venstrebønder, kan genfindes i den store og massive støtte til Holstein-Ledreborg i området, da de i 1870'erne skal finde en værdig folketingsmand, og i 1880'erne skal finde en frontfigur til de lokale topposter.

Kun de mest radikale røster i Venstre fremstillede indtil midten af 1880'erne herremanden som en naturlig modsætning til venstrebonden. Dette kan naturligvis heller ikke siges at have været i de moderates interesse, da de havde Holstein-Ledreborg opstillet, men omvendt kan man netop fremføre argumentet, at Holstein-Ledreborg ikke blot synes tålt, men direkte blev promoveret af venstrefolkene som godsejerprofil – hvorfor ellers vælge ham som lokal foreningsmæssig frontfigur i de i samtiden så væsentlige foreninger, landboforeningen og skytteforeningen.

Det tyder altså ikke på, at den lokale landadel i det godsrige Roskilde Amt i denne periode entydigt havde deres stands- og klasse-mæssige fortrin imod sig. Til tider måske endda tværtimod. Tanken om godsejeren som særlig egnet til at være folkets repræsentant, der havde været den bærende tanke ved vedtagelsen af 1866-grundloven, blev først for alvor modsagt i Roskilde Amts offentlige debat hen mod 20 år efter, og først da Venstre havde fået en ledelsesmæssig position i kredsen – i form af deres egen herremand! Dette falder sammen med den politisering af sognerådene, som Niels Clemmensen har dokumenteret i sin doktordisputats, og som forårsager en markant formindskelse af antallet af sognerådsformænd blandt det store hartkorn. Dette understreger således den store indflydelse, som den politiske spænding i midten af 1880'erne fik for godsejerne som lokal autoritet.⁸⁰

Gustav Wied lader i samme roman en af de ledende bønder på egnen, der hen mod slutningen er blevet træt af Niels Uldahl, stille sine standsfæller det spørgsmål: "*Næste Gang stemmer vi paa en af vore egne! Er vi enige om det, Folkens?*"⁸¹ Standsfællerne indvilliger.

Således varede Holstein-Ledreborgs ægide heller ikke længe, men det var som nævnt på grevens eget initiativ. Holstein-Ledreborgs folketingsmandat blev i 1890 overtaget af Ole Hansen, der med dannelsen af den første ven-

streregering i 1901 blev "*den første Bonde i Kongens Raad*". I samme periode fratrådte Holstein sine øvrige tillidsposter i landboforeningen og skytteforeningen. Gårdmanden Anders Hansen Rosendahl fortæller i sine erindringer, at faderen havde været stiller for Holstein-Ledreborg i 1872 med den begrundelse, at "*vi må have en mand ind i rigsdagen, som de har respekt for, vi har tærsket rughalm længe nok*". Faderen trak sin støtte til Holstein i 1880'erne, da hans forhåbninger blev skuffede.⁸²

Denne Wieds fremstilling af godsejeren som bredt set en ikke atypisk politisk frontfigur på grund af hans fremstående sociale rolle – i denne artikel tages ikke, som det gøres hos Wied, stilling til hans evner som folkerepræsentant – kan altså ganske godt ses i det praktiske billede fra det gamle Roskilde Amt, indtil midten af 1880'erne.

Scheel kunne i 1881 åbent sige, at han var aristokrat, hvilket han betragtede som en objektiv betegnelse for en adelsmand. Trods venstrefolks indledende forsøg på at sætte mærkatet på Scheel, fik dette hvis noget så snarere en positiv end en negativ indflydelse på valgresultatet og den følgende valgkamp nogle måneder efter. Men herefter ændrede billedet sig. Fra midten af 1880'erne førtes en mere direkte og bredere agitation mod godsejerne som klasse – dog primært i radikale kredse – hvorfor Højre-agitationen gik i defensiven og forsøgte at modbevise venstre-agitationens godsejerstereotyp og appellere til en samling af landboerne mod intelligentsiaen. Fra beskyldninger om varetagelse af egeninteresse udvikles i venstre-agitationen en egentlig idé om et aristokratisk styre. Det er også fra dette tidspunkt, at prædikatet *aristokrat* med henvisning til Scheels udtalelse fra 1881 sættes på Scheel og aktivt bruges i kampagnen mod ham.

Jeppe Nevers har i sin analyse af det danske demokratibegrebs udvikling argumenteret for, at *demokrati* i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet fra at være en gruppebetegnelse bliver en betegnelse for en styreform og en kultur rodfæstet i folket.⁸³ *Aristokrati*-begrebet synes i valgkampene i Roskilde- og Lejre-kredsene at blive ændret parallelt. Fra at kunne forstås som en objektiv gruppebetegnelse i lokalsamfundet, bliver dette en entydigt negativt ladet betegnelse for godsejernes magtovertagelse og styre.

Herregårdenes herskabers selviscenesættelse er et emne, der de sidste år har fået stadig mere opmærksomhed, og det er fremgået klart, at de danske godsejere ivrigt forsøgte at markere sig som en samfundselite i den sidste halvdel af 1800-tallet – bedst manifesteret i titlen på antologien fra 2006: *Herregårdenes Indian Summer*.⁸⁴ Dette var i høj grad muliggjort af 1866-grundloven og dens konservative Landsting, som virkede som godsejerinteressernes bolværk. Denne ambition om godsejerne som en etableret magtelite kan dog føres tilbage til motiverne bag Grundejerforeningens stiftelse i 1850.

Denne artikel har fremført den pointe, at der i Roskilde- og Lejre-kredsen fra 1870'erne til 1890'erne i stadig højere grad blev ført et radikalt angreb på aristokratiet som politisk gruppe og styre, men selve det faktum, at de to lokale godsejerpolitikere også lokalt spillede en mærkbar lederrolle dokumenterer også, at godsejerne også i 1880'erne kunne ses som en lokal og regional autoritet. Navnlig omkring stridighedernes kulmination i midten af 1880'erne ser vi, hvordan netop de to grever bliver til frontfigurer i den politiske kamp. Dette sandsynliggør, at det danske landaristokrati fortsat spillede en væsentlig social rolle – og ikke kun for højrefolk – og at den politiske kamp også blev en kamp om, hvilket politisk aristokrati der formåede at indtage de sande aristokratiske værdier.

Noter

- 1 Denne artikel er skrevet primært på baggrund af resultaterne af en undersøgelse foretaget for Roskilde Museum omhandlende herregårdene i Lejre Kommune og disses besidderes sociale, kulturelle og politiske deltagelse i og påvirkning af lokalområdet, der skal danne grund for indretningen af den permanente udstilling på Lejre Museum.
- 2 Wied, 1920 s. 289-290.
- 3 Jespersen, 1988 s.149-150.
- 4 Reif, 1990 s. 138-143.
- 5 Hvidt, 1959 s. 10.
- 6 Wendel-Hansen, 2012 s. 67-70, 221-222.
- 7 *Rigsdagstidende- Forhandlinger paa Folkethinget*, 1873-74 sp. 246.
- 8 Wendel-Hansen, 2012 s. 75, 78.
- 9 Se Godsejerforeningens Forhandlingsprotokol 1843-67, de bageste sider samt Godsejerforeningens Medlemsfortegnelse 1867-1910 – begge på Rigsarkivet.
- 10 Bredsdorff, 1967 s. 17
- 11 Holstein, 1872 s. 130
- 12 Dette fremgår af underskrifterne i Rye-Sonnerup sogneråds forhandlingsprotokol på Rigsarkivet.
- 13 *Roskilde Avis*, 25. maj og 18. juni 1861.
- 14 Clemmensen, 1974 s. 43-46.
- 15 Clemmensen, 1974 s. 44.
- 16 *Roskilde Avis*, 15. november 1873 s. 2.
- 17 *Roskilde Avis*, 5. november 1873 s. 1.
- 18 *Roskilde Tidende*, 4., 9., 16. og 25. november samt 7. og 15. december 1875.
- 19 *Roskilde Avis*, 24. april 1876 s. 1.
- 20 *Roskilde Avis*, 24. april 1876, s. 1.

- 21 *Roskilde Dagblad*, 1. oktober 1878 s. 1.
- 22 *Roskilde Avis*, 24. december 1878 s. 3.
- 23 *Roskilde Avis*, 2. januar 1879 s. 2. *Roskilde Tidende*, 1. januar 1879 s. 1.
- 24 *Roskilde Tidende*, 31. december 1878 s. 1.
- 25 Se navnlig *Roskilde Tidende*, 25. december 1878 s. 1-2, hvor et møde i Roskilde, i øvrigt også med et længere indlæg af Jensen, er refereret.
- 26 *Roskilde Avis*, 10. januar 1887 s. 2.
- 27 *Roskilde Avis*, 4. januar 1879 s. 2.
- 28 *Roskilde Dagblad*, 14. december 1878 s. 1.
- 29 *Roskilde Tidende*, 20. december 1878 s. 2.
- 30 H. Wulff, 1882 s. 165.
- 31 *Roskilde Dagblad*, 10. maj 1881 s. 1. *Roskilde Tidende*, 10. maj 1881 s. 1.
- 32 *Roskilde Dagblad*, 12. maj 1881 s. 1.
- 33 *Roskilde Tidende*, 13. maj 1881 s. 1-2.
- 34 *Roskilde Dagblad*, 15. maj 1881 s. 2-3. *Roskilde Tidende*, 15. maj 1881 s. 1.
- 35 *Roskilde Dagblad*, 17. maj 1881 s. 2.
- 36 *Roskilde Avis*, 20. maj 1881 s. 2. At *Roskilde Avis* viderebragte billedet viser dog, at det næppe har været en frygtet association.
- 37 *Roskilde Tidende*, 20. maj 1881 s. 2.
- 38 *Roskilde Tidende*, 22. maj 1881 s. 1.
- 39 *Roskilde Avis*, 27. maj 1881 s. 2.
- 40 *Roskilde Dagblad*, 1. juni 1881 s. 1.
- 41 *Roskilde Avis*, 19. maj 1881 s. 2. *Roskilde Dagblad*, 19. maj 1881 s. 2. *Roskilde Tidende*, 19. maj 1881 s. 1.
- 42 *Roskilde Avis*, 19. maj 1881 s. 2.
- 43 *Roskilde Avis*, 19. maj 1881 s. 2. Se også Nyeboes udtalelse *Roskilde Avis*, 20. maj 1881 s. 2.
- 44 *Roskilde Avis*, 20. maj 1881 s. 2.
- 45 *Roskilde Avis*, 25. maj 1881 s. 2.
- 46 H. Wulff, 1882 s. 161-167, 287-289.
- 47 K.M. Andersen, 1945 s. 40-43. Referatet findes i forhandlingsprotokollen for foreningen på Roskilde Lokalhistoriske Arkiv. Af samme protokol fremgår det også, at ledelsen af møderne i stadig mindre grad ledtes af lensgreven.
- 48 *Roskilde Avis*, 18. april 1884 s. 2. *Roskilde Dagblad*, 18. april 1884 s. 2.
- 49 *Roskilde Tidende*, 18. april 1884 s. 2.
- 50 *Roskilde Dagblad*, 20. april 1884 s. 1.
- 51 *Roskilde Avis*, 17. juni 1884 s. 2. *Roskilde Dagblad*, 17. juni 1884 s. 1-2.
- 52 *Roskilde Dagblad*, 17. juni 1884 s. 2.
- 53 *Roskilde Avis*, 17. juni 1884 s. 2, *Roskilde Avis*, 21. juni 1884 s. 2, *Roskilde Dagblad*, 17. juni 1884 s. 2, *Roskilde Dagblad*, 21. juni 1884 s. 2, *Roskilde*

- Dagblad*, 25. juni 1884 s. 1, *Roskilde Tidende*, 17. juni 1884 s. 1, *Roskilde Tidende*, 24. juni 1884 s. 1, *Roskilde Tidende*, 26. Juni 1884 s. 2.
- 54 *Roskilde Dagblad*, 24. juni 1884 s. 1.
- 55 *Roskilde Tidende*, 21. juni 1884 s. 1.
- 56 *Roskilde Tidende*, 2. marts 1912 s. 2.
- 57 *Roskilde Avis*, 15. april 1885 s. 2.
- 58 *Roskilde Dagblad*, 16. april 1885 s. 2.
- 59 For eksempel *Roskilde Tidende*, 2. marts 1912 s. 2.
- 60 *Roskilde Dagblad*, 17. april 1885 s. 1.
- 61 *Roskilde Dagblad*, 26. januar 1887 s. 2.
- 62 *Roskilde Dagblad*, 14.-15. januar 1887 s. 1-2, *Roskilde Tidende*, 15. januar 1887 s. 1-2.
- 63 *Roskilde Dagblad*, 1. februar 1887 s. 1.
- 64 Det fremgår af Lauesgaard, 1916, at Scheel tog ordet to gange (F 1879/80 s. 15 og F 1886/87 s. 10).
- 65 *Roskilde Tidende*, 24. januar 1887 s. 1. Se også samme blad fra 26. januar 1887 s. 1.
- 66 *Roskilde Avis*, 6. januar 1887 s. 1-2.
- 67 *Roskilde Avis*, 11. januar 1887 s. 1.
- 68 *Roskilde Dagblad*, 5. januar 1890 s. 2.
- 69 *Roskilde Dagblad*, 5. januar 1890 s. 2.
- 70 Se også *Roskilde Dagblad*, 7. januar 1890 s. 1.
- 71 *Roskilde Dagblad*, 8. januar 1890 s. 2.
- 72 *Roskilde Avis*, 7. januar 1890 s. 2.
- 73 *Roskilde Avis*, 14. januar 1890 s. 1.
- 74 *Roskilde Dagblad*, 23. januar 1890 s. 2.
- 75 *Roskilde Avis*, 19. juni 1890 s. 1, *Roskilde Avis*, 20. juni 1890 s. 1-2, *Roskilde Avis*, 21. Juni 1890 s. 1.
- 76 *Roskilde Avis*, 8. april 1892 s. 1.
- 77 *Roskilde Avis*, 12. april 1892 s. 1.
- 78 *Roskilde Avis*, 23. juli 1895 s. 1.
- 79 *Roskilde Dagblad*, 4. marts 1912 s. 1, *Roskilde Tidende*, 2. marts 1912 s. 2.
- 80 Clemmensen, 2011 s. 243-248.
- 81 Wied, 1920 s. 431.
- 82 Rosendahl, 1990 s. 43.
- 83 Nevers, 2011 s. 136-137.
- 84 Andersen et al., 2006.

Litteraturliste

- Andersen, Britta, Dorte Christensen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Herregårdenes Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lensafløsningsloven 1919*. Dansk Center for Herregårdsforskning 2006.
- Andersen, K.M.: *Gl. Roskilde Amts Landboforening gennem 75 Aar 1870-1945*. Roskilde 1945.
- Bredsdorff, Morten: *Hans Gyldenkerne – En sjællandsk bonde*. Roskilde Dagblads Bogtrykkeri 1967.
- Clemmensen, Niels: “Godsejernes organiserede politiske virksomhed under stænderforfatning og Junigrundlov” i *Historie/Jyske Samlinger*, ny rk. XI, 1. Aarhus 1974 s. 29-61.
- Clemmensen, Niels: *Konflikt og konsensus i kommunen – Det landkommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede*. Museum Tusulanums Forlag 2011.
- Holstein, J.L.: *Evangelisk-Luthersk (en negativ Bestemmelse)*. København 1872.
- Jespersen, Knud J.V.: “Dristig skal sig Funken te, vil den vorde Lue” i Hans Chr. Johansen et al. (red.): *Festskrift til Tage Kaarsted – Om Danmarks historie 1900-1920*. Odense Universitetsforlag 1988 s. 147-164.
- Nevers, Jeppe: *Fra skældsord til slagord – Demokratibegrebet I dansk politisk historie*. Syddansk Universitetsforlag 2011.
- Reif, Heinz: “Mediator between throne and people” i Bo Stråth (red.): *Language and Construction of Class Identities*. Göteborg 1990 s. 133-50.
- Rosendahl, Anders Hansen: *Anders Hansen Rosendahl's erindringer fra Osted og Lejre egnen*. Lejre Lokalhistoriske Arkiv 1990.
- Wendel-Hansen, Jens Lei: *De Jordbundne – Danmarks godsejere og det konstitutionelle monarki 1835-1919*. Aarhus 2012.
- Wied, Gustav: *Romaner og Fortællinger*, bd. III. København 1920.
- Wiese, G.: *Gl. Roskilde Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening*. Roskilde 1966.
- Wulff, H.: *Den danske Rigsdag*. København 1882.

Aviser og tidsskrifter

Rigsdagstidende
Roskilde Avis
Roskilde Dagblad
Roskilde Tidende

Arkivalier

Rigsarkivet, *Godsejerforeningens Forhandlingsprotokol 1843-67*. Rigsarkivet, *Godsejerforeningens Medlemsfortegnelse 1867-1910*.

Rigsarkivet, *Rye-Sonnerup Sogneraads Forhandlingsprotokol*.

Roskilde Lokalhistoriske Arkiv, *Gl. Roskilde Amts Landboforenings forhandlingsprotokol*.

Summary

The article examines the branding of the two landowning noblemen and politicians, from the party Højre (Right) Frederik Scheel and from the party Venstre (Left) Ludvig Holstein-Ledreborg, in the public debate as members of the agrarian elite during the Danish constitutional fight from the 1870's to the 1890's in the area around Roskilde and Lejre. The use of sources has primarily included the local newspapers, the conservative *Roskilde Avis* and the liberal *Roskilde Dagblad* and *Roskilde Tidende*. It is stated that until the middle of the 1880's, attacks for belonging to this narrow elite was limited to a radical political segment not playing a crucial part in the political competition. With Holstein conquering a leading political role in associational and political life in the local community around 1884 and 1885, the attacks against the agrarian elite for being self-centered and later for being the warranty for an aristocratic government intensified. In 1890 Holstein backed out of politics leaving his leading position to the local farmers. In 1895, Scheel lost the election. Within months, he was royally selected for a lifetime seat in the first chamber.

Forfatterpræsentation

Jens Lei Wendel-Hansen er ph.d. i historie fra Aarhus Universitet 2012, hvor han skrev afhandling om det danske godsejeres forhold til det konstitutionelle monarki 1835-1919. Han har siden april 2013 arbejdet som museumsinspektør på VejleMuseerne. Han er medlem af redaktionen på *Landbohistorisk Tidsskrift* og forfatningshistorisk blogger på *Videnskab.dk*.

Landbokultur i 2010'erne

– og betydningen for pædagogisk praksis i landbrugsuddannelserne

Introduktion

Denne artikel beskriver pædagogikken på Havredal Praktiske Landbrugsskole (HPL), som er en landbrugsuddannelse for unge elever med boglige vanskeligheder. HPL består af en række forskellige landbrugsbedrifter, og elevernes uddannelse er bygget op omkring deltagelse i driften af disse landbrug. Pædagogikken tager dermed udgangspunkt i mesterlæren. I artiklen argumenteres der for, at HPL på forskellig vis repræsenterer en landbokultur, som eleverne får mulighed for at blive en del af. Igennem empiriske eksempler illustreres, hvordan eleverne udvikler en såkaldt landbokulturel identitet, der kan udgøre et alternativ til den identitet som indlæringsvanskelig, som mange af eleverne påbegynder uddannelsen med.

Indledning

“Jeg har været med til at starte den nye svinegård op. Der brugte vi al vores fritid ude. Nogle gange mødte vi klokken fem om morgenen og startede med at vaske en farestald. Så fik vi lidt fri en anden dag. Jeg er fuldstændig ligeglad. Bare det bliver gjort. Jeg går ikke så meget op i, om jeg har 47 timer på en uge eller 22 timer, bare det bliver gjort. Alt har en løsning, jeg går ikke så meget op i det med timerne. Når jeg er i gang med at arbejde, vil jeg være færdig. Jeg kan satme ikke have folk, der siger, at nu er vi færdige for i dag, og så stopper de bare der.”

Ordene stammer fra Morten, som er elev på Havredal Praktiske Landbrugsskole.

HPL er en mesterlæreinspireret landbrugsuddannelse for unge elever med boglige vanskeligheder. Den fungerer som et almindeligt landbrug, der drives i fællesskab af elever og fagpersonale. Eleverne tager de første moduler af landbrugsuddannelsen på HPL og bliver efter endt uddannelse landbrugsassistenter. HPL er således et alternativt uddannelses tilbud til en gruppe af unge, som har vanskeligt ved at tage en landbrugsuddannelse på de eksisterende, ordinære landbrugsskoler, hvor uddannelsen er lagt meget mere an på teoretisk og klasserumsbaseret undervisning.

I forbindelse med mit ph.d.-projekt undersøgte jeg den pædagogiske praksis på HPL. I løbet af forskningsprojektet blev jeg i stigende grad opmærksom på, hvordan HPL repræsenterer en landbokultur, og hvordan eleverne under deres uddannelse forventes at leve op til og at praktisere denne landbokultur. I min afhandling¹ argumenterer jeg således for, at eleverne tilegner sig en landbokulturel identitet. Denne landbokulturelle identitet kommer i løbet af uddannelsen til at fungere som et alternativ til den identitet som bogligt svage eller indlæringsvanskelige, som eleverne typisk bærer med sig ved uddannelsens start.

I pædagogisk-psykologiske kredse, som er min egen baggrund, er kulturbegrebet igennem en årrække fra flere steder blevet mødt med en vis skepsis. En del af skepsissen skyldes den udbredte samfundsmæssige individualisering, som også har ramt pædagogikken. Her har en betydelig del af den pædagogiske forskning eksempelvis været mere optaget af, hvad der er foregået inde i hovederne på eleverne, frem for at fokusere på de kulturelle praksisser, som de har deltaget i. En anden del af skepsissen bunder i, at kulturbegrebet nemt associeres med en kulturdeterministisk forståelse, som sjældent levner megen plads til individuel ageren. Endelig udtrykkes der også ofte skepsis i forhold til, at kulturanalyser kan have en tendens til at operere med et essentialistisk kulturbegreb, hvor kulturbegrebet får både statisk og altomfavnende karakter.

I denne artikel ønsker jeg at gøre en smule op med denne skepsis og i stedet argumentere for, at (landbo)kulturbegrebet rummer betydelige potentialer – for både pædagogisk forskning og praksis.

Herudover ønsker jeg med artiklen at illustrere et konkret eksempel på, hvordan landbokultur praktiseres i dag, og hvordan denne landbokultur rummer betydelige læringsmæssige og pædagogiske potentialer.

HPL og det landlige dannelsesideal

Forskningsprojektet på HPL blev grebet an som et 2-årigt feltstudium, hvor jeg primært igennem deltagerobservationer og kvalitative interviews analyserede uddannelsens pædagogiske praksis.

Et af mine forskningsspørgsmål i afhandlingen lød: Hvorfor har HPL succes med at uddanne en målgruppe af elever, som ellers har det meget vanskeligt i det etablerede uddannelsessystem?

Der er naturligvis mange faktorer, som har betydning for, at HPL i overvejende grad har held med at uddanne sine elever. I afhandlingen argumenterer jeg imidlertid for, at den væsentligste faktor er, at eleverne tilbydes en landbokulturel faglig identitet på HPL, som bliver et korrektiv til elevernes hidtidige selvforståelse som indlæringsvanskelige eller bogligt svage.

I det følgende vil jeg kort skitsere, hvordan begrebet om landbokulturen på HPL opstod.

Figur 1: Dimission på Havredal Praktiske Landbrugsskole. Kilde: HPL 2011.

Noget af det, der slog mig fra den første dag, jeg kom på HPL, var, at elevernes hverdag syntes tydeligt struktureret, og at der var klare retningslinjer for, hvordan man skal være elev på skolen. Dette kom blandt andet til udtryk i, at eleverne forventes at møde til tiden. Herudover hersker der på skolen klare idealer om, at eleverne skal se ordentlige ud, når de spiser, at de udfører arbejdet ordentligt, at de har sunde fritidsinteresser, at de holder orden i deres ting, at de passer deres sengetid, at der er gensidig respekt mellem de folk, der kommer på HPL og så videre. Eleverne på HPL bliver således introduceret til nogle klare normer og værdier, der foreskriver, hvordan man forventes at agere på skolen. I mine tidlige feltnoter beskrev jeg, at dette var udtryk for, at der herskede et *konservativt dannelsesideal* på skolen. Jeg var imidlertid ikke selv tilfreds med betegnelsen konservativ, da den havde en upassende negativ klang. De idealer, som skolen forsøgte at formidle til eleverne, havde intet negativt over sig. På trods af en smule brok syntes eleverne tværtimod at indordne sig under skolens idealer og faktisk også at profitere af dem. Langt størstedelen af eleverne på HPL syntes at have det godt med, at der var klart strukturerede

rammer omkring deres hverdag og arbejdsliv. Jo mere jeg kom på skolen, jo tydeligere blev det, at disse idealer gennemsyrede alle de aktiviteter, der foregik på skolen. Fra malkegraven over markerne til maskinhuset og ind i køkkenet rådede mange af de samme værdier og idealer for, hvordan arbejdet skulle udføres, og for hvordan eleverne generelt forventedes at omgås hinanden.

Et halvt år inde i forskningsprojektet gav jeg personalegruppen en foreløbig status på forskningsprojektet. Jeg havde til den lejlighed udskiftet *konservativ* med *landlig*. Jeg fortalte personalegruppen, at jeg mente, at de præsenterede eleverne for et *landligt dannelsesideal*, der indebar, at de introducerede eleverne for en kulturel praksis, der blandt andet lagde vægt på arbejdsomhed, mødedisciplin, gensidig respekt og så videre. Jeg forklarede endvidere, at en nødvendig forudsætning for at være elev på skolen var, at man levede op til disse idealer og indordnede sig under dem. En af lærerne rakte hånden op og sagde: “*Men det er da lige netop også det, som vores unge har brug for*”. Generelt var der i personalegruppen bred opbakning omkring vigtigheden af at lære eleverne disse landlige dannelsesideal. I løbet af forskningsprojektet udskiftede jeg begrebet *landligt dannelsesideal* med, at pædagogikken på HPL er centreret omkring en landbokulturel praksis.

I det følgende vil jeg redegøre for, hvordan kulturbegrebet kan anvendes som analytisk optik til forståelse af den pædagogiske praksis på HPL.

Kultur som praksis

Kulturbegrebet er et på mange måder gennemtærsket og potentielt problematisk begreb. Jeg vil i dette afsnit – med udgangspunkt i den britiske antropolog Tim Ingold – diskutere nogle potentialer og problemstillinger knyttet til kulturbegrebet. Ingold er optaget af forholdet imellem individ og omverden, og han opstiller to forskellige perspektiver; et byggeperspektiv og et beboerperspektiv. De to perspektiver er inspireret af Heideggers distinktion mellem at bygge/*bauen* og at bo/*wohnen*.²

Byggeperspektivet baserer sig på en antagelse om, at vi som mennesker mentalt er i stand til at forme repræsentationer af omgivelserne, før vi agerer i dem. Så i modsætning til dyr er vi ikke “opslugt” af naturen og underlagt de begrænsninger, som en sådan sammensmeltning med naturen kunne medføre. I stedet er vi som mennesker en adskilt og løsrevet del af den omverden, der omgiver os. Så når mennesker bygger noget, er det ikke bare resultatet af et evolutionært udviklet adfærdsspektrum. Menneskets evne til at bygge er en konsekvens af vores evne til at forestille os og foregribe forskellige mulige udviklingsscenarier og på baggrund af disse konstruere en bestemt forståelse af omgivelserne, som vi handler ud fra.³

Ifølge byggeperspektivet konstruerer vi som mennesker en mental repræ-

sensation af vores omgivelser, før vi handler i dem. Ingold pointerer, at socialvidenskaberne er gennemsyret af byggeperspektivet. Udgangspunktet for byggeperspektivet er en, ifølge Ingold, problematisk adskillelse mellem det perciperende individ og den omverden, der perciperes. Det problematiske i denne adskillelse består i, at den perciperende er nødt til mentalt at rekonstruere de perciperede omgivelser, før han/hun kan handle i dem. Hermed anskues mennesker og de landskaber, som de indgår i, som adskilte og ikke umiddelbart relaterede størrelser.

Distinktionen mellem at bygge og at bo er, som tidligere beskrevet, hentet fra fænomenologen Heidegger. Verbet *to dwell* er den engelske oversættelse af det tyske verbum *wohnen*⁴ og kan på dansk oversættes til “at bo”, “dvæle ved noget” eller at “opholde sig (ved)”. Med blik for risikoen for tab af nuancer benævnes “dwelling-perspektivet” i denne artikel fremover beboerperspektivet.

Beboerperspektivet adskiller sig fra byggeperspektivet ved ikke at foretage en dualistisk adskillelse imellem et subjekt og den objektive verden, som det står overfor. I stedet antages mennesket altid at *bebo* den verden, som det indgår i praktisk engagement med. Tænkning og handling er i denne forståelse ikke to modsatrettede aspekter af den menneskelige væren – tænkning er nemlig allerede en integreret del af handling. Dette betyder, at de forestillinger, vi som mennesker danner os eller “bygger”, opstår i takt med vores praktiske engagement i konkret placerede aktiviteter og handlinger. Vi eksporterer altså ikke planer eller mentale konstruktioner ind i den verden, som vi bygger. I stedet er det kun muligt at forestille sig, hvad vi vil bygge i verden, fordi vi allerede bebor denne verden. De tanker og forestillinger, vi gør os om vores omgivelser, er altså betingede af, at vi allerede er til stede i selvsamme omgivelser.⁵

Ingold fremsætter altså med sit Heidegger-inspirerede beboerperspektiv en radikalt anderledes ontologisk forståelse af forholdet mellem person og omverden. Perspektivet er udtryk for en dialektisk forståelse, hvor hverken individ eller omverden kan isoleres som analyseenheder. En implikation af beboerperspektivet er, at processer som tænkning, perception, hukommelse og læring skal forstås ud fra den kontekst, som vi mennesker interagerer med vores omgivelser i. Men nok så interessant ligger der i Ingolds sondring mellem bygge- og beboerperspektivet to forskellige tilgange til forståelsen af kultur.

Byggeperspektivet implicerer en forståelse af kultur som en arbitrær symbolsk meningsramme, som trækkes ned over virkeligheden. Med andre ord er kultur en fritsvævende materie, der på mere eller mindre gennemskuelige måder påvirker det levede liv. En sådan forståelse af kultur opererer samtidigt med et deskriptivt kulturbegreb, hvor kultur essentielt *er*.⁶ Problemet med at forstå kultur som en arbitrær symbolsk meningsramme, der påvirker sociale praksisser, er, at kulturen bliver gjort til en ting, der er løsrevet fra selvsamme

praksisser. Hermed bliver kultur til en essens, der har uafhængig status af de sociale processer og praksisser, der reelt konstituerer kulturen.

I beboerperspektivet lægges op til en anden forståelse, hvor mennesker lærer at navigere i deres kulturelle omgivelser i praksis. Hermed forstås kultur som noget, der gøres, og som noget, der finder sted.⁷ Kultur er således konstant i bevægelse og en integreret del af de praksisser, der udspiller sig. I forhold til forståelsen af den landbokulturelle praksis på HPL gælder således, at den ikke ligger som en dyne over de forskellige aktiviteter på HPL. I stedet finder den landbokulturelle praksis sted som en indlejret og integreret del af de praksisser, der udfolder sig. Den landbokulturelle praksis på HPL skal således ikke forstås som et Morten Korch-idyllisk levn fra fortiden. Den landbokulturelle praksis eller de landskaber, som kulturen praktiseres inden for, er med Ingolds ord temporale. Hermed menes, at den landbokulturelle praksis på HPL er en dynamisk størrelse, der praktiseres som et "*work in progress*", hvor landbokulturens historicitet både reproduceres og fornyes af de praksisser, der udspiller sig i de forskellige landskaber på HPL.⁸ Pointen er således, at landbokulturen er udfoldede praksisser, der udspiller sig i forbindelse med de forskellige aktiviteter, der foregår på HPL. I denne forståelse ligger også, at begrebet "landbokulturel praksis" på HPL er et analytisk begreb. Heri ligger, at landbokulturen ikke kan identificeres, altså måles eller vejes, som en ting i sig selv. Derimod skal det forstås således, at der i de forskellige praksisser på HPL – mere eller mindre indirekte – er indlejret nogle landbokulturelle aspekter, som i forskelligt omfang kommer til udtryk.

Som en illustration af, at den landbokulturelle praksis er dynamisk, kan nævnes et eksempel fra skolens malkegrav, hvor eleven Lena indgår i et oplæringsforløb i at malke. På et tidspunkt under malkningen står Lena med hænderne i lommerne, og malkelæreren pointerer overfor hende, at det ikke er passende at have hænderne i lommerne under arbejdet.

Hvis vi kigger historisk på malkeprocessen, blev hele malkningen oprindeligt udført manuelt. Den teknologiske udvikling har muliggjort, at det i dag er maskiner, der udfører malkningen – enten fuldautomatisk eller som i malkegraven på HPL, hvor malderen selv skal sætte sugekopperne på køernes yvere. Denne teknologiske udvikling har medført, at malkningen praktiseres på nye måder, og at det nu er muligt at stå med hænderne i lommerne, *imens* køerne bliver malket. Malkelæreren accepterer dog ikke, at Lena står med hænderne i lommerne, og han reproducerer dermed en landbokulturel tilgang til arbejdet, hvor det aldrig har været i orden at stå med hænderne i lommerne under arbejdet.

Som et eksempel på en fornyelse af en landbokulturel praksis kan nævnes de bedrifter, hvor malkningen af køerne foregår med fuldautomatiske robotter. Her behøver landmanden ikke længere at følge køernes rytme og stå tidligt op

Figur 2: Læring i malkegraven. Kilde: HPL, udateret.

for at malke. Traditionelt har det ellers været en central del af arbejdet omkring malkegraven at indrette sin tilværelse efter malkningens tidsmæssige rytme ved at stå tidligt op om morgenen, sove til middag og gå tidligt i seng om aftenen. Den teknologiske udvikling har gjort, at mælkeproduktionen ikke længere er bundet op på, at køerne skal malkes på bestemte tidspunkter. Dermed er der også skabt grundlag for at ændre på nogle af de kulturhistoriske traditioner, som har knyttet sig til arbejdet i malkegraven.

Kultur skal således ikke forstås som en essens, men derimod som en dynamisk praksis, der konstant er i bevægelse.

Et problem, der relaterer sig til "essenskulturførståelsen", har været en tendens til at forvente, at man kan begribe totaliteten af en kultur.⁹ Men når kultur opfattes som en dynamisk praksis, giver det ikke mening at tale om en totalitet i kulturen. I stedet er den kultur, som jeg beskriver, opstået som mønstre gennem analysen af mit empiriske materiale.¹⁰ Kulturbegrebet er således udtryk for et sæt af relationer og mønstre i et konkret felt, og ikke en udtømmende beskrivelse af et givet fænomen.

Hvad er landbokultur?

Efter at have argumenteret for, at kultur skal forstås som praksisser, vil jeg med inspiration fra etnologen Thomas Højrup nærme mig en forståelse af, hvad en landbokulturel praksis indebærer. Beskrivelsen er på ingen måde en udtømmende analyse af den landbokulturelle praksis – hvis man ellers skulle mene, at kultur lader sig beskrive udtømmende. I stedet er den tænkt som nogle punktnedslag på en række af de væsentlige elementer fra landbokulturen.

Højrup foretog en empirisk kortlægning af forskellige befolkningsgruppers hverdagsliv. I sin analyse inddelte han befolkningsgrupperne i to overordnede kategorier; en rural og en urban livsform. Et af formålene med Højrup's livsformsanalyse var at gøre op med velfærdsstatens opfattelse af befolkningen som individer, der deler samme behov. I stedet pegede Højrup på, at Danmark var et land præget af kulturel forskellighed.¹¹ Højrup's analyser kan i et vist omfang anklages for at være strukturdeterministiske, fordi han lægger op til, at mennesker ikke har en vilje uafhængigt af den samfundsmæssige position, de vokser op i. Hermed arbejder han også med en mere statisk kulturforståelse, end jeg i denne afhandling tager udgangspunkt i.

Herudover stammer Højrup's analyse fra 1983, og der er inden for landbruget foregået en betydelig teknologisk og produktionsmæssig udvikling siden hans beskrivelse. Imidlertid indfanger den nogle interessante aspekter ved den landbokulturelle livsform, som fortsat har relevans.

Landbrugsproduktion har altid båret præg af, at den foregår det sted, hvor familien både arbejder og bor. Denne organisering betyder, at familielivet og gårdbruget ofte udgør et integreret hele. Hele familien er – i den udstrækning, det er muligt – engageret i gårdbruget, ligesom man ofte er knyttet sammen gennem store slægter på egnen. Familien er orienteret mod det omkringliggende lokalsamfund, hvor børnene går i skole, hvor smeden har sit værksted, hvor dagligvareindkøbene foretages, hvor man går i forsamlingshuset, og hvor bedsteforældrene har bygget aftægtsbolig.¹²

Den rurale livsform er således kendetegnet ved, at det er den enkelte familie eller flere familier i samvirke, som gårdbruget er struktureret omkring. Familiens integration i produktionen bevirker og betinger, at denne familietype fungerer på en helt særlig måde. Denne familieorganisering betyder for det første, at børnene i familien udgør et vigtigt rekrutteringsgrundlag for arbejdskraft. For det andet forudsætter den, at der inden for familien er det nødvendige faglige knowhow og erfaringsgrundlag til at drive en landbrugsproduktion. Endelig betyder det for det tredje, at den enkelte familie typisk ejer landbruget, som historisk har skullet føres videre til næste generation. Højrup peger på, at

denne særlige familieorganisering stiller nogle helt særlige materielle og ideologiske krav til familien.

Hvis vi tager fat i det første punkt, ifølge hvilket børnene i familien udgør et vigtigt rekrutteringsgrundlag for arbejdskraft, indebærer det et ideal om, at hele familien arbejder sammen om og føler et ansvar overfor bedriften. Familiens liv tager udgangspunkt i at holde produktionen på gården i gang. Staldene skal passes og markerne dyrkes, hvilket betyder, at det er vanskeligt eksempelvis at holde fri i en længere periode. Selvom der er betydelige sæsonmæssige variationer i arbejdsbyrden, betyder det altså, at hele landbofamilien mere eller mindre er involveret i driften af gården året rundt. Dette stiller krav om hårdt arbejde, udholdenhed, ansvarsfølelse, gå-på-mod, selvstændighed, frihed, samarbejdsevne, offervilje, fysisk styrke og evne til planlægning blandt familiemedlemmerne. Selvom der over de seneste årtier er foregået et vist opbrud i denne tendens, har landbobørnene, udover at skulle indrette sig i forhold til årets gang i landbruget, også altid bidraget som en væsentlig arbejdskraft.¹³

Herudover betyder denne familieorganisering, at der er en stor gensidig respekt for det udførte arbejde imellem familiemedlemmerne. Eksempelvis er husmoderens arbejde med at forberede frokost til de ansatte en ligeså integreret og vigtig del af hverdagen, som det direkte landbrugsrelaterede arbejde.

Det andet punkt vedrørende behovet for faglig knowhow og erfaringsgrundlag indenfor familien indebærer, at familien også har været det sted, hvor ekspertisen og erfaringerne skulle opsamles, udvikles og videreføres til de kommende generationer. Forældrene bliver dermed identifikationsfigurer for deres børn på helt andre måder end tilfældet er med udearbejdende forældre. Børnene lærer fra helt små at begå sig i hverdagen omkring landbrugsproduktionen. De udvikler en stor viden om maskiner, produktionsforhold og så videre, ligesom de tidligt hjælper til og får betydning. Typisk præges egnen, hvor børnene er vokset op, af landbrug. Det betyder, at det ofte også er disse ting, der snakkes om og prales med imellem legekammerater og skolekammerater. Eksempelvis har mange skoledrenge på landet en stor viden om landbrugsmaskiner, ligesom de har klare meninger om, hvordan en flot tilsået kornmark skal stå.¹⁴

Det tredje forhold – at landbrugsproduktionerne ofte går i arv – indebærer en kontinuitetstankegang, hvor slægtsgården med stolthed overdrages til de kommende generationer. Historisk har dette betydet, at den enkelte landmand har skullet udvise økonomisk omhu, så hans bedrift ikke har været forgældet, når den kommende generation skulle overtage den. Yderligere har det betydet, at han har været tilskyndet til at holde produktionsudstyret i gang på et konkurrencedygtigt niveau. Med den teknologiske udvikling har dette resulteret

i, at familien løbende har måttet foretage investeringer for ikke at stå tilbage med et forældet produktionsapparat. Højrup peger på, at denne generationsformidling af bedriften giver arbejdet mening og gør gårdbruget til familiens livsværk.¹⁵

En af de væsentligste forandringer inden for landbruget er, at landbrugsproduktionerne er blevet væsentligt større siden Højrupps analyser i 1983. Det betyder, at landbrugene typisk er blevet så store, at den enkelte familie har været nødt til at ansætte mange medhjælpere. Det har bevirket, at familieorganiseringen i moderne landbrug ser noget anderledes ud i dag. Herudover skal det tilføjes, at denne korte beskrivelse af den rurale livsform naturligvis både er generaliserende, og at der kunne have været fokuseret på en lang række andre aspekter af betydning for en forståelse af den rurale livsform. Ikke desto mindre rummer den en række væsentlige landbokulturelle aspekter, som også empirisk kommer til udtryk i mit datamateriale.

Landbokulturel praksis på HPL

I det følgende vil jeg med udgangspunkt i mit empiriske materiale og med inspiration fra Højrupps beskrivelse af den rurale livsform argumentere for, at der på HPL finder en landbokulturel pædagogisk praksis sted. Jeg vil fokusere på nedenstående to kategorier:

1. På HPL oplever eleverne en udfoldet landbrugspraksis, hvori der er integreret forskellige værdier og normer.
2. I den landbokulturelle praksis på HPL indgår eleverne i forskellige identitetskonstituerende praksisser.

På HPL oplever eleverne en udfoldet landbrugspraksis, hvori der er integreret forskellige værdier og normer

I det følgende vil jeg analysere, hvordan der i de forskellige landbrugspraksisser på HPL er indlejret normer og værdier, som udtrykkes på flere forskellige måder. Jeg vil analysere, hvordan eleverne praktiserer dem indbyrdes mellem hinanden, og hvordan lærerne praktiserer dem overfor eleverne. Endeligt vil jeg komme ind på, at normerne og værdierne udtrykkes i nogle rituelle, institutionelle praksisser i forbindelse med eksempelvis formelle evalueringer af eleverne efter et fagligt forløb.

Mødedisciplin, tid og arbejdsomhed

Arbejdet i landbruget er kendetegnet ved, at opgaverne skal udføres på bestemte tidspunkter. Kørerne skal malkes inden for et afgrænset tidsinterval,

afgrøderne skal sås på bestemte tidspunkter, kornet skal høstes, når det er modent og så videre. Dette bevirker, at tid bliver en central faktor i arbejdet inden for landbruget. Denne fokusering på tid ses i hverdagen på HPL, hvor der eksempelvis lægges stor vægt på, at eleverne lærer mødedisciplin. En anden konsekvens af, at opgaverne skal løses til bestemte tider er, at der inden for landbruget ikke har været tradition for at arbejde med en nøje timestafsat længde på arbejdsugen. Nok har medhjælpere haft en bestemt længde på arbejdsugen, men man har arbejdet, indtil man var færdig. På HPL er elevernes kalenderår struktureret som en almindelig lønarbejders med en arbejdsuge på 37 timer og seks ugers årlig ferie. Dette er gjort, fordi uddannelsesforløbet på HPL skal afspejle de vilkår, som eleverne efterfølgende skal ud at arbejde under, hvor de typisk vil blive ansat i 37 timers arbejdsuger. Dette gælder også, når eleverne er i praktikophold, hvor der er regler for, at eleverne ikke må arbejde mere end 37 timer på det pågældende praktiksted. Problemet er blot, at en sådan 37 timers arbejdsuge harmonerer dårligt med arbejdsgangene inden for landbruget. Dette kom blandt andet til udtryk, da jeg interviewede en af HPL-eleverne, Morten. Vi kom til at tale om hans praktikophold, og han beskrev sine oplevelser fra praktikken således:

“Det er dejligt at være i praktik. Men det er træls, at jeg først skal møde kl. 7.30 om morgenen, fordi det er jo midt formiddag.”

Landmanden, som han var i praktik hos, mødte selv tidligere, og Morten følte sig dermed afskåret fra at deltage i en væsentlig del af arbejdet. Med kravene om en 37 timers arbejdsuge bliver han reelt afskåret fra at blive en fuldgyldig deltager i det landbrugsfaglige arbejdsfællesskab. Omvendt kan det indvendes, at en 37 timers arbejdsuge er en beskyttelse af Mortens rettigheder, og at de øvrige ansatte på gården formentlig heller ikke arbejder længere end 37 timer. Det interessante i Mortens tilfælde er imidlertid, at han identificerer sig så kraftigt med sin praktikvært, der arbejder mere end 37 timer om ugen, at han ikke ser det som noget problem at skulle arbejde længere end de 37 timer.

Jeg fortsatte mine spørgsmål om praktikken:

TS: “Ja, men er det så ikke dejligt, at du kan få lov til at sove lidt længere om morgenen.”

M: “Nej, fordi jeg kan bedst lide at komme op at bestille noget om morgenen.”

Morten repræsenterer her et udbredt ideal blandt mange af eleverne på HPL om, at det er en fornøjelse at arbejde fysisk. Blandt flere af eleverne flourerer

et ideal om, at det ikke er en belastning at stå tidligt op om morgenen. Det er derimod forbundet med stolthed at kunne passe et arbejde. Eksempelvis er det et statussymbol at arbejde inden for landbruget i fritiden. Der er stor prestige i at kunne sidde fredag til middagsmaden og fortælle de andre elever om, at man skal hjem på arbejde i weekenden. Flere elever har også stolt fortalt mig, at de ikke har haft en eneste fridag i sommerferien, fordi de har haft arbejde på en gård.

Mortens opfattelse af, at kravene om en 37 timers arbejdsuge kan være begrænsende for de opgaver, der skal udføres i en landbrugsproduktion, ses også blandt landbrugsfaglærerne. Eksempelvis observerede jeg et af de ugentlige elevmøder, hvor også repræsentanter for personalegruppen deltager. Et af punkterne på dagsordenen var, om der skulle mere fleksibilitet ind i forhold til, hvilke tidspunkter af døgnet eleverne arbejder på. En elev sagde, at det var rart at have fri hver dag kl. 16, fordi så kunne han bedre nå sine fritidsaktiviteter. En af landbrugslærerne gav efterfølgende sin mening til kende:

“Det er også pulsen, at man kan sidde på en traktor kl. 22 om aftenen, og det holder altså ikke inden for landbruget, at man kan være nyvasket hver dag kl. 15.30. Det bliver så regelret det hele. Hele det sjov der med 37 timer om ugen er også gået lidt over gevind. Sådan var det ikke førhen, der kørte vi mere, til røven blev træt af at sidde i sædet.”

Eksemplet illustrerer, hvordan landbrugsfaglærerne igennem deres daglige praksis personificerer og kropsliggør en række af de landbokulturelle værdier overfor eleverne. Som en væsentlig del af deres uddannelse bliver eleverne således løbende præsenteret for, hvordan de forventes at agere i et landbokulturelt praksisfællesskab.

Formelle evalueringer

Ud over at de landbokulturelle værdier praktiseres både af lærerne over for eleverne og af disse indbyrdes, er disse værdier også en del af de mere formaliserede uddannelses-institutionelle praksisser på HPL. Eksempelvis evalueres alle elever efter afslutningen på et fagligt forløb med udgangspunkt i et evalueringsskema. Dette betyder, at hver elev cirka hver eller hver anden måned formelt bliver evalueret. Disse evalueringer adskiller sig fra den daglige praksisevaluering, som er en integreret del af de forskellige landbrugsaktiviteter på værkstederne, ved at foregå på et kontor. De udføres i et samspil mellem faglæreren og den enkelte elev, hvorefter de sendes til den pågældende elevs kontaktlærer og danner udgangspunkt for en statusrapport, som efterfølgende sendes til elevens sagsbehandler.

Alle faglige forløb evalueres efter det samme skema. Skemaet er bygget op omkring en række punkter, som danner udgangspunkt for evalueringen. Disse punkter er:

- mødedisciplin
- håndelag og fingerfærdighed
- arbejdstempo
- omhu og orden
- selvstændighed og initiativ
- koncentration og interesse for arbejdet
- samspil og talemåde
- hygiejne
- eventuelt.

I de fleste af punkterne ligger en dobbelthed, hvor både elevens konkrete, landbrugsfaglige færdigheder evalueres, men hvor også elevens måde at leve op til nogle af værdierne i landbokulturen evalueres.

På et tidspunkt observerede jeg evalueringen af eleven Lena, efter at hun havde været en måned i stalden. Under punktet selvstændighed og initiativ spørger læreren:

P: "Hvad forstår du ved omhu?"

L: "Det ved jeg ikke lige."

P: "Det er, hvis køletanken trænger til at blive vasket eller sådan noget, og du ser, den trænger til at blive vasket, eller gulvet trænger til at blive skyllet eller sådan noget. Går du så forbi, eller skyller du det?"

L: "Jeg tænker, at det er beskidt. Nå, fuck det, og så går jeg videre. Men så tænker jeg måske, at det var lidt beskidt, og så ser jeg, om jeg kan finde en spand i nærheden. Og hvis der er en spand i nærheden, jamen, så gør jeg det."

P: "Så du lader det ikke bare ligge og tænker, at den næste, han kommer nok og gør det for mig?"

L: "Nej, nej."

P: "Det er godt med dig. (Griner). Men det er nemlig lige netop selvstændighed og initiativ. Når man gør noget, som der trænger, men som man ikke har fået besked på."

Evalueringen bruges i denne sammenhæng til at animere til en bestemt form for adfærd hos eleverne. Noget af det interessante ved disse formelle evalueringer er, at selvom de foregår adskilt fra den praksis, som de evaluerer, bliver de

alligevel konstituerende for denne praksis. Da det er de samme evalueringsskemaer, der anvendes efter hvert værkstedshold, ved eleverne, hvilke parametre de evalueres på. Skemaerne får dermed en regulerende effekt på elevernes handlinger, da de i en vis udstrækning begynder at agere i overensstemmelse med nogle af de parametre, som de ved, at de bliver evalueret på.

Dyrkelse af landbokulturelle traditioner

Som et andet eksempel på, at den landbokulturelle praksis udtrykkes igennem nogle institutionelle praksisser, vil jeg nævne, at HPL holder hævd i forskellige landbokulturelle traditioner.

I karakteristikken af landbokulturen beskrev jeg, hvordan man traditionelt har været orienteret mod det omkringliggende lokalsamfund. Dette aspekt indgår også som en del af uddannelsen på HPL. Havredal er en lille landsby, hvor HPL spiller en tydelig rolle. I forbindelse med sociale arrangementer i byen som eksempelvis fællesspisning i forsamlingshuset eller åbent hus til en staldindvielse på en af naboejendommene forventes eleverne på skolen at deltage. Udeblivelse fra sådanne arrangementer betragtes som en væsentlig forsømmelse, som potentielt kan medføre en midlertidig hjemsendelse.

Inden for landbokulturen har der, som allerede beskrevet, traditionelt været en orientering imod det umiddelbare nærmiljø. Denne lokalorientering praktiseres også på HPL, hvor eleverne i dagligdagen lærer at orientere sig imod det umiddelbare nærmiljø på egnen. Eleverne tager selv på indkøb i forbindelse med arbejdet på køkkenholdet. Her bliver alle indkøbene foretaget hos den lokale købmand, ligesom eksempelvis arbejdstøj bliver bestilt hos den lokale smed.

Et andet eksempel på, at HPL dyrker en række af de landbokulturelle traditioner, er den årlige høstfest, hvor lærere, nuværende og tidligere elever bliver inviteret.

Høstfesten har på landet altid markeret afslutningen på flere ugers slid, hvor alle omkring landbrugsbedriften har været engageret i arbejdet. På HPL holdes der fast i en række af disse gamle traditioner, hvor der synges høstviser, og der er en række forskellige høstrelaterede aktiviteter, inden der afslutningsvist spilles op til dans.

I den landbokulturelle praksis på HPL indgår eleverne i forskellige identitetskonstituerende praksisser

I det følgende vil jeg illustrere, hvordan HPL-eleverne så at sige får lov til at praktisere en landbokulturel identitet under deres ophold på HPL.

Figur 3: Høstfest på HPL. Kilde: HPL, udateret.

John Deere eller Deutz?

Der er blandt eleverne betydelig prestige i at praktisere og repræsentere de landbokulturelle værdier overfor hinanden. Generelt er forskellige landbrugspraksisser et tilbagevendende diskussionspunkt imellem eleverne. Disse faglige diskussioner betyder, at eleverne internt tilbyder hinanden forskellige muligheder for at fortælle sig ind i den landbokulturelle praksis. Som allerede nævnt er det eksempelvis forbundet med status at kunne fortælle, at man arbejder inden for landbruget i fritiden. Som et andet eksempel kan nævnes, at en evigt tilbagevendende diskussion går på hvilket traktormærke, der er bedst. Eleverne fører mange, lange og passionerede diskussioner om, hvorvidt det er bedst at køre i en John Deere, en Deutz, en Massey-Ferguson, en Valtra eller et femte traktormærke. De fleste elever synes allerede, inden de begynder på HPL, at have en holdning til traktorens mærke. Er det ikke tilfældet, går der ikke mange dage, før de har det. Eleverne finder herefter ind i små fællesskaber, der enten hylder det ene eller det andet mærke. I sjældne tilfælde kan elevernes holdninger til traktormærket modereres, hvis de kommer i et praktikophold hos en landmand, der har traktorer fra et "konkurrerende" mærke, men ellers holder de generelt godt fast i deres traktormærker.

En anden ofte ført diskussion på HPL er, hvorvidt det er bedst at arbejde med grise eller køer. På samme vis som med traktormærkerne har hver HPL-elev en markant holdning til spørgsmålet. De elever, der helst vil arbejde med grise, siger, at arbejdet med køer indebærer, at man skal stå alt for tidligt op, og at arbejdet er for hårdt. Omvendt argumenterer “kofolkene” for, at arbejdet med grisene stinker og er for ensformigt. Elevernes argumentation har generelt været præget af de betydelige konjunkturudsving, der har været inden for landbruget, imens jeg har haft min gang på skolen. Da jeg begyndte med at komme på HPL, var mælkepriserne gode, og det var på det tidspunkt attraktivt at være mælkebonde. I samme periode var griseproduktionsomkostningerne høje, hvilket betød, at landmændene satte penge til på griseproduktionen. Inden for den seneste tid er konjunkturerne vendt, således at mælkepriserne nu er meget lave i forhold til stigende produktionsomkostninger, mens grisepri- serne omvendt er stigende. Det har således været interessant at følge, hvordan “grisefolkene” og “kofolkene” med skiftende intervaller har haft økonomien som positivt argument for, hvorfor det var bedre at arbejde med det ene frem for det andet. Eksemplerne med traktormærker, eller ko versus gris-diskussionen vi- ser også, hvordan der eksisterer flere forskellige praksisfællesskaber på HPL, som eleverne kan orientere sig i forhold til og finde en identitetsmæssig til- knytning i.

En landbrugsfaglig og en indlæringsvanskelig identitet

Med Ingolds begreber får eleverne på HPL mulighed for at flytte ind i og bebo de “rum”, hvor de landbokulturelle praksisser udspiller sig. Et vigtigt element i uddannelsen på HPL er således, at eleverne får mulighed for at praktisere sig ind i og identificere sig med et landbokulturelt praksisfællesskab.

At HPL-elevernes læring er centreret omkring en indlejrning i en kulturel praksis, udtrykker samtidig en mere almen læringsteoretisk pointe. De ame- rikanske antropologer og uddannelsesforskere Lave & Wenger har tematisere- ret, hvordan læring skal forstås som et spørgsmål om deltagelse i forskellige typer af kulturelle praksisfællesskaber.¹⁶ I den sammenhæng har de særligt betonet, hvordan der er en nær sammenhæng mellem læring og udvikling af en identitet. Lave & Wenger har analyseret liberiske skrædderlærninges oplæ- ringsforløb, og de argumenterer for, at nystartede skrædderlærninge i starten er mest optagede af at finde en vej ind i det kulturelt definerede praksisfæl- lesskab, som eksisterer omkring skrædderlærningenes arbejde. Lave & Wenger beskriver, hvordan lærninge orienterer sig imod et “modent praksisfelt”, som de identificerer sig med og ønsker at blive en del af.¹⁷ En væsentlig del af uddan- nelsen på HPL består i, at eleverne på samme vis præsenteres for et modent praksisfelt – i dette tilfælde et landbokulturelt praksisfelt – som de kan iden-

tificere sig med. Overordnet vil jeg argumentere for, at identifikationen med og beboelsen af et modent/landbokulturelt praksisfelt er en stor del af nøglen til at forstå, hvorfor HPL-eleverne – på trods af deres vanskeligheder – alligevel bliver i stand til at tage en uddannelse på HPL. På baggrund af analyserne af interviewmaterialet tegner der sig et klart billede af, at eleverne starter på HPL med, hvad der kunne kaldes en identitet som indlæringsvanskelig. De har for langt størstedelens vedkommende lidt store faglige nederlag i grundskolen, og de forstår og beskriver deres vanskeligheder med henvisning til bøger og aktiviteter, der er forbundet med undervisning i skolen. På HPL får de lov til at deltage i aktiviteter, som de kan klare. Og herudover får de nok så væsentligt mulighed for at bebo et fagligt praksisfelt og dermed også en mulighed for at udvikle en landbrugsfaglig identitet. Pointen er således, at eleverne, fra den dag de starter uddannelsen, tilbydes en lang række faglige og landbokulturelle identifikationsmuligheder, som de får lov til at udleve på HPL.

Med den aktuelle uddannelsespolitiske vision om, at 95 % af en ungdomsårgang inden 2015 skal tage en ungdomsuddannelse, er der kommet øget fokus på, hvordan flere unge gennemfører uddannelsesforløb. I den sammenhæng bliver opmærksomheden ofte rettet mod det store frafald, som bredt kendetegner mange uddannelsesinstitutioner – herunder særligt erhvervsuddannelserne.¹⁸ Her er det interessant, at nyere undersøgelser fra blandt andet USA og Canada peger på en tendens, hvor uddannelsesinstitutioner går tilbage fra at være uddannelsesmæssige mastodonter med kæmpestore skoler og mange elever til såkaldte "*small learning communities*". Erfaringerne viser, at mindre enheder og oplevelse af større nærhed til klassekammerater, lærere og faglige miljøer mindsker frafaldet. Tanggaard beskriver på tilsvarende vis, hvordan erhvervsskoler herhjemme med lavt frafald er kendetegnede ved, at der skabes stærke fagkulturer med nærværende læringsmiljøer med muligheder for meningsgivende interaktioner mellem lærere og elever. I overensstemmelse med resultaterne fra HPL er uddannelserne med en høj gennemførelsesprocent yderligere karakteriseret ved at repræsentere en meget tydelig fagspecifik faglighed, hvor eleverne på eksempelvis tømreruddannelsen "tilbydes" en tømreridentitet.¹⁹ I den sammenhæng er det endvidere værd at hæfte sig ved, at Tanggaard fremhæver, hvordan forebyggelse af frafald inden for den seneste årrække primært bygger på individualiserende enkeltindsatser som flere coaches, flere psykologer og mere vejledning. Disse tiltag kan naturligvis være ganske effektive og frafaldsforebyggende, men måske skulle vi i langt højere grad kigge på, hvordan frafald og uddannelse er nogle grundlæggende pædagogiske og didaktiske spørgsmål, hvor forståelserne af læring og tilrettelæggelsen af undervisningsmiljøerne spiller en meget central rolle. Pointen er således, at i stedet for at tage eleverne ud af læringsrummene på uddannelserne og sende dem til

coaches eller vejledere, skulle man fokusere noget mere på, hvordan elevernes læring er resultatet af deres deltagelse i faglige læringsmiljøer.

En vigtig pointe er således, at læring opstår gennem deltagelse i kulturelt kodede fællesskaber, og at der i opbygningen af stærke faglige fællesskaber ligger betydelige pædagogiske potentialer. HPL er i den sammenhæng et eksempel på en uddannelsesinstitution, som med udgangspunkt i landbruget og en landbokultur skaber et stærkt, fagligt fællesskab og et godt læringsmiljø for skolens elever.

Konklusion

Igennem artiklen har jeg forsøgt at argumentere for, at (landbo)kulturbegrebet fortsat har relevans i både pædagogisk forskning og praksis.

Kritisk kan det dog tilføjes, at der er nogle potentielle udfordringer knyttet til kulturbegrebet. Det får således nemt et statisk og essentialistisk præg. Her har jeg med inspiration fra Tim Ingold forsøgt at beskrive kultur som sociale praksisser, som opstår i mødet imellem individer og omgivelser.

Yderligere kan det indvendes, at kulturforskningen ofte har været tilbøjelig til at beskrive kulturer som velfungerende og harmoniske systemer.²⁰ Denne artikels beskrivelser af de landbokulturelle praksisser på HPL kunne på samme vis kritiseres for at fremstille landbokulturen på HPL for harmonisk og entydigt. I løbet af mit feltarbejde på HPL var jeg da også vidne til nogle brud og diskontinuiteter i relation til den landbokulturelle praksis. Men i forhold til denne artikel har pointen været, at HPL på flere punkter er præget af en markant landbokulturel tradition, og at denne landbokultur udgør et vigtigt pædagogisk udgangspunkt for arbejdet med eleverne på HPL.

Noter

- 1 Szulevicz, 2010.
- 2 Ingold, 2000; Heidegger, 2000.
- 3 Ingold, 2000; Plumb, 2008.
- 4 Heidegger, 2000.
- 5 Ingold, 2000; Plumb, 2008.
- 6 Hasse, 2002.
- 7 Löfgren, 1997; Kayser-Nielsen, 2005.
- 8 Ingold, 2000.
- 9 Jensen, 2008.
- 10 Hasse, 2002.
- 11 Højrup, 1983.
- 12 Højrup, 1983 s. 65ff.
- 13 Ibid.

- 14 Ibid.
- 15 Ibid.
- 16 Lave & Wenger, 2003.
- 17 Lave & Wenger, 2003 s. 93.
- 18 Tanggaard, 2012.
- 19 Ibid.
- 20 Ehn & Löfgren, 2007.

Litteratur

- Ehn, Billy & Orvar Löfgren: *Kulturanalyser*. Århus 2006.
- Hasse, Cathrine: *Kultur i bevægelse – fra deltagerobservation til kulturanalyse – i det fysiske rum*. Frederiksberg 2002.
- Heidegger, Martin: *Sproget og Ordet*. København 2000.
- Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Hørsholm 1983.
- Ingold, Tim: *The perception of the environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*. London 2000.
- Jensen, Signe Mette: *Mellem rum. Om unges identiteter og fællesskaber i og udenfor skolen – i forstaden, på landet og i byen*. Roskilde Universitetscenter 2008.
- Kayser-Nielsen, Niels: *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*. Aarhus 2005.
- Lave, Jean & Etienne Wenger: *Situeret læring*. København 2003.
- Löfgren, Orvar: "Att ta plats: Rummets och rörelsens pedagogik". Alsmark, Gunnar (red.). *Skjorta eller Själ? Kulturelle identiteter i tid og rum*. Lund 1997.
- Plumb, D.: "Learning as dwelling". *Studies in the Education of Adults*. Vol. 40 (1), 2008, s. 62-79.
- Szulewicz, Thomas: *Læringslandskaber for elever med indlæringsvanskeligheder. En analyse af den pædagogiske praksis på Havredal Praktiske Landbrugsskole*. Ph.d.-afhandling, Psykologisk Institut, AU 2010.
- Tanggaard, Lene: "“Man er blevet til noget” – om frafaldsforebyggelse i erhvervsuddannelserne." *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, nr. 1, 2012, s. 51-59.

Summary

In educational research, the notion of culture has been the topic of heated debates and criticism. Based on field studies conducted at an apprenticeship-based agricultural school (Havredal Praktiske Landbrugsskole (HPL)) for young students with comprehensive learning difficulties, this article points to the relevance of the notion of culture.

Initially it is described how culture is to be understood as a practice. Drawing

on British anthropologist Tim Ingold, it is argued that culture is dynamic and something that evolves as a result of human practices. Subsequently, Danish ethnologist Thomas Højrup's understanding of the rural and agricultural life-mode is described.

In the empirical part of the article, a recurring point is that an agricultural educational practice takes place at HPL. It is argued that this agricultural educational practice provides students with a range of identity positioning opportunities. The fact that HPL is a farm not only means that students learn farming skills by participating in agricultural practices, but also provides students with the opportunity to understand themselves in relation to a (farming) cultural practice.

Forfatterpræsentation

Thomas Szulevicz, født 1978, er cand. psych., ph.d. og ansat som adjunkt i pædagogisk psykologi ved Institut for Kommunikation og Psykologi, Aalborg Universitet. Adresse: Kroghstræde 3, 9220 Aalborg Ø; E-mail: thoszu@hum.aau.dk. Forskningsområderne er inklusion, unge og uddannelse, marginalisering i uddannelsessystemet, køn og læring. Væsentlige publikationer inden for artiklens område er foruden ovennævnte ph.d.-afhandling: "Uddannelse til alle er et pædagogisk anliggende". *Specialpædagogik*, årgang 33 (3), 2013, s. 19-28.